

СЕРГІЙ РУБІНШТЕЙН: ЖИТТЯ ВИСХІДНОЮ

Петро М'ЯСОЇД*

Copyright © 2009

РУБІНШТЕЙН
Сергій Леонідович
(1889–1960)

Володимир Андрійович Роменець, теорія вчинку якого створюється шляхом *творчого діалогу* з мислителями усіх часів і, напевно, народів, своїм попередником вважає саме Сергія Леонідовича Рубінштейна: “Рубінштейн був одним із перших, хто розвивав у ХХ столітті аналогічні ідеї на ниві психології і прийшов, зрештою, до ідеї “всередині-буття” і дії-вчинку як центрального, логічного осереддя психологічної системи” [22, с. 530].

Учня С.Л. Рубінштейна відома увага Володимира Андрійовича до постаті вчителя, й саме до нього вони, з нагоди 100-річчя від дня народження, звертаються з проханням висвітлити життя С.Л. Рубінштейна в Україні – перший, великий, що охоплює 40 років, й украй важливий його період. З констатації цієї обставини він і розпочинає: “Зрозуміти творчу особистість і громадянську позицію Рубінштейна не можна без українського періоду його діяльності. Саме у цей час відбулося формування його рис ученого – видатної психологічної проникливості, поєднаної з витонченим філософським аналізом люди-

“Вже у період праці на Україні Рубінштейна відрізняла наукова чесність, безстрашність, моральна безкомпромісність і, звичайно, оригінальність мислення – риси, якими володіли великі мужі людської думки – Сократ, Спіноза, Г.С. Сковорода, В.С. Соловйов”

(Володимир Роменець [95, с. 112])

ни” [95, с. 103]. Далі В.А. Роменець ґрунтовно характеризує ідейне наповнення періоду, а завершує словами, винесеними як епіграф цього дослідження.

Творчий діалог – джерело невпинного історичного руху-поступу психологічних знань, ілюстрація принципу взаємної доповнюваності у становленні знань, свідчення, що принцип має конкретно-психологічний вимір.

Творче життя С.Л. Рубінштейна умовно можна поділити на два етапи: до “Основ загальної психології” і після.

За книгу, робота над якою тривала у блокадному Ленінграді, С.Л. Рубінштейн отримує Сталінську премію (1942) – тоді найвищу відзнаку радянських учених. Психологія вважається ареною боротьби різних політичних систем, і факт відзнаки – у розпал Другої світової війни (!) – мав, очевидно, засвідчити: боротьба точиться не лише на фронті бойових дій, а й на фронті ідей, у тому числі в гуманітарній сфері. Ідеологи радянського ладу прискіпливо стежать за по-

* pmjasojid@hotmail.com

шуками психологів і віддають належне їх досягненням.

Ідеологічним вимогам книга відповідає. Піддаються рішучій критиці ідеї вчених капіталістичних країн; ставиться й вирішується завдання побудови *марксистської психології*; розгортається система, котра інтегрує досягнення світової науки й поновому вирішує її проблеми; формулюються методологічні принципи, які визначають зміст цього напрямку. “Основи загальної психології” донині вважаються у Росії найкращим підручником психології [56]¹. Ініціатори висунення книги на Сталінську премію, серед них – В.І. Вернадський (!), зуміли заглянути в майбутнє, проте виявилися не в змозі передбачити близьку перспективу.

Хоча С.Л. Рубінштейн обирається членом-кореспондентом АН СРСР (1943), будучи там єдиним психологом, стає академіком АПН РФСР (1945), очолює Інститут психології АПН РФСР (1942), кафедру (1942), а потім і відділення психології (1943) філософського факультету Московського державного університету імені М.В. Ломоносова, сектор психології Інституту філософії АН СРСР (1945), користується авторитетом у наукових колах, веде громадську роботу, під час ініційованої Й.В. Сталіним боротьби з “безрідним космополітизмом” зазнає безпідставних звинувачень, а згадана праця – огульної критики. Вчений знімається з посад, зокрема, із завідування кафедрою психології Московського державного університету. Розсипається верстка книги “Філософське коріння психології”, що так і не побачила світ. Навіть після смерті Й.В. Сталіна (1953) науковий статус С.Л. Рубінштейна офіційно не був відновлений. За словами учнів, “життя вченого об’єктивно було трагічним” [37, с. 27].

Обговорення, точніше, засудження “Основ загальної психології” відбувається в Інституті філософії АН СРСР, в Інституті психології АПН СРСР, на сторінках журналів “Вопросы философии”, “Советская педагогика”, в центральній партійній пресі. Одна із статей закінчується словами: “Книга С.Л. Рубінштейна ображає російську та радянську науку в цілому, психологію зокрема, і відображає “спеціалізоване переломлення” його лакейської суті. Чим швидше ми очистимо радянську психологію від безрідних космополітів, тим швидше ми відкриємо шлях для її плідного розвитку” [цит. за 55, с. 85]. Історія повторюється: майже одними й тими ж словами, хоча правильніше, не добираючи слів, під час боротьби з “педологічними збоченнями”, писали про Л.С. Виготського [див. 74, с. 59–64]. Стає зрозумілою атмосфера, у якій доводилося жити і працювати видатним психологам². *Історико-логічне потрапляє у поле дії ідеологічного.*

Тільки у 1989 році оприлюднюються стенограми засідань президії вченої ради Московського університету, від 17.01.1949 р., та вченої ради філософського факультету, від 12.04.1949 р. Серед виступаючих – учень Л.С. Виготського О.М. Леонтьєв, який знаходить у книзі “лінію помилок космополітичного порядку” [117, № 5, с. 62]. Не виключено, що у такий спосіб він відповідає автору на критику його “Нарису розвитку психіки”, що прозвучала під час обговорення праці у 1948 р. Варте уваги й те, що саме О.М. Леонтьєв посідає в університеті посаду, яку обіймав С.Л. Рубінштейн. Ті, хто відзначилися у боротьбі проти “Основ загальної психології” та їх автора, “не тільки зберегли свої позиції, а й зробили кар’єру” [37, с. 14].

Ланкою зв’язку між історико-логічним та ідеологічним є психологічне³. А воно може

¹ І не тільки в Росії. Лише у Німеччині книга перевидається десять (!) разів, перекладається на різні мови світу, зокрема, у 1986 р., – на японську [див. 81]. Що ж до СРСР, то наступне видання бачить світ через три роки після японського і через 43 роки (!) після виходу в світ.

² Життя В.А. Роменця було не таким драматичним, як життя Л.С. Виготського, й не таким трагічним, як життя С.Л. Рубінштейна, проте “не було всипане трояндами” [83, с. 154]. Достатньо сказати, що кандидатську дисертацію він захищає лише з третього разу – знаходять “ідеалізм” [3, с. 159]. Звинувачення безпідставне: від першого й до останнього твору вчений утверджує моністичний світогляд, змістовніший за ідеалістичний і матеріалістичний.

³ Саме психологічне – у формі амбіцій, намагання пристосуватися, уберегтися, покращити життєві умови тощо, а не національне, як можливо, комусь хотілося б думати з огляду на те, що “відбір “космополітів” йшов тоді за національною ознакою” [75, с. 157]. Тому що євреєм був не лише С.Л. Рубінштейн, а й, усупереч твердженням сина й онука [Там само], покладаючись на записані сином спогади батька, – О.М. Леонтьєв [72, с. 35]. Єврей П.Я. Гальперін узагалі говорив про “порочну, буржуазну постановку питань” в “Основах загальної психології” [118, № 5, с. 58].

У 1979 р., тобто через 30 років, той же П.Я. Гальперін оцінює поведінку С.Л. Рубінштейна як “мужню”, а виступи проти нього як “незаслужені нападки” [цит. за: 65, с.12]. *Ідеологічне і психологічне* у творчості радянських учених переплітається більш, аніж щільно.

бути і величним, і пересічним. Психологів-велетів нерідко оточують надміру амбітні психологи-карлики. Навіть, якщо це обдаровані люди, важить масштаб особистості, який, зрештою, визначає масштаб теоретизувань у психології.

У 1958 році С.Л. Рубінштейн занотує: “У житті моєму було немало труднощів, проте в цілому воно йшло висхідною” [97, с. 487] (курсив наш – П.М.). А далі задається запитанням: “Чи можлива свобода вченого у нашому суспільстві – абсолютного тоталітаризму, соціального примусу і знищення всілякої гідності людини?” [Там само, с. 488]. Відповідь звучить так: різні люди діють по-різному, головне – яку “лінію внутрішнього” вони обирають, люди “вільні внутрішньо, чесні, незгодні із зовнішнім примушенням, ... повинні або вступати у боротьбу з режимом, або приховувати свою внутрішню свободу” [Там само].

Своєї свободи С.Л. Рубінштейн не приховує і бореться, причому в особливій царині – людського духу. Це і логіка, і психологія, і надзвичайно цікавий предмет аналізу життя висхідною, віхами якого, після “Основ загальної психології”, стають “Буття і свідомість” (1957), “Про мислення і шляхи його дослідження” (1958), “Принципи і шляхи розвитку психології” (1959), виступи і статті, зібрані у “Проблемах загальної психології” (1973), “Людина і світ” (1973, без купюр – 2003)⁴.

Метою дослідження є з’ясування історико-логіко-психологічних моментів життя-творчості С.Л. Рубінштейна з виокремленням творчого діалогу, який веде з цим ученим В.А. Роменець.

Авторська концепція. Якщо історія психології не має логіки, то це означає, що психологічна думка рухається хаотичним чином, якщо не існує своєї психології – суб’єкт виноситься за рамки психологічного пізнання. Історія, логіка, психологія – характеристика *практики людського самопізнання*, котра здійснюється вченими, які переймаються її сенсом, метою, мірою відповідальності. Історико-логічне існує за рахунок психологічного, через нього переломлюється та у формі теорії втілюється. Утворюється історико-логічний, позначений

фактом *безпосередньої присутності психолога у процесі психологічного пізнання*, ланцюг теоретичних побудов. Завданням *метатеоретичного аналізу у психології* є з’ясування *закономірностей поступу психологічного пізнання з акцентуванням на революційних внесках у цей процес психологів-велетів та визначенням прикметних ознак властивого їм світогляду, мислення, стилю теоретизування.*

За В.А. Роменцем, “оскільки історичне завершується, підсумовується у певній послідовності, воно стає логічним. Суперечність системи, її логіки призводить до розгортання історичного процесу пізнання” [21, с. 10]. Так відбувається, напевно, тому, що не знаходить вирішення фундаментальна – у формі протиставлень “суб’єктивне – об’єктивне”, “внутрішнє – зовнішнє”, “людина – світ” – *основна проблема психології*, яку приречений вирішувати автор психологічної теорії. Кожен крок у цьому напрямку зумовлює наступний, та за одним, начебто розв’язаним питанням, постає інше. Якої б міри досконалості не була теорія, наявна в історичному русі психологічного пізнання, реальність психічного перевершує її пояснювальні можливості. Автор коригує положення теорії, розширює її рамки, скаржить на брак часу. “Все можна починати спочатку. Оновленню праць, здається, немає меж. Є тільки межі природних можливостей, на які сама людина не поширює свою “юрисдикцію”” [22, с. 6]. Теорія часто залишається незавершеною. *Незавершеним, а отже триваючим, історико-логіко-психологічним за суттю, є й процес психологічного пізнання.*

Той, хто йде слідом за автором, вступає з ним у творчий діалог і, навіть, заперечуючи його пошуки, рухається у визначеному згаданю проблемою й позначеному прикметними рисами власної творчості, напрямі. Складається сукупність пов’язаних між собою теорій, засвідчується, що *доповнюваність у психології* ґрунтується на фундаментальних засадах психологічного пізнання, взятого у єдності його історичної, логічної і психологічної сторін. *Теорія психології – історико-логіко-психологічний продукт, творчий діалог – засіб розгортання як окремої теорії, так і психологічного пізнання.*

4 Не простою виявилася доля всіх вагомих праць ученого. “Буття і свідомість” вдається опублікувати лише після смерті Й.В. Сталіна, “Людину і світ” – через 13 років після смерті автора, з купюрами, під час “відлиги”, пов’язаної з іменем наступного вождя КПРС. Ідеологи комуністичного будівництва невідворотно стежать за роботою у галузі психології, хоча, можливо, й перебільшують вплив праць психологів на суспільну свідомість.

нання в цілому. Ініціюючи діалог, автор теорії заявляє себе *суб'єктом історії психології*, уособлює намагання людини пізнати саму себе. Теорія стає у шерех її подібних, виявляє властиві їй суперечності, спонукає учнів і послідовників автора до продовження пошуків.

“Нові теоретичні концепції розпочинають своє життя у боротьбі зі старими пануючими теоріями, з їхнього заперечення й абсолютизації здійснених відкриттів, які підносяться до універсального принципу побудови нової психологічної системи” [57, с. 155]. Це *ефект абсолютизації* автором своєї теорії. Будучи озброєним знайденим та абсолютизованим принципом, автор накладає його на реальність і потрапляє у полон ним створеного: вважає свою теорію досконалою, через неї, як через скельця окулярів, дивиться на реальність, за якою, зрештою, йому бачиться весь світ. Зворотною стороною цього є *ефект розширення пояснювальних можливостей теорії* і, як наслідок, *ефект диференціації*⁵. Здійснюється невпинний, не позбавлений суперечностей і *нашарувань думок, рух за висхідною* (С.Л. Рубінштейн), або ж *за спіраллю* (В.А. Роменець).

“У психологічному пізнанні об'єкт є одночасно і суб'єкт” [114, с. 141]. Це – *коло пізнання*, і воно заявляє про себе особистісно-смісловим, змушує психолога звиряти абстракції з чуттєво даною реальністю й власними переживаннями буття. Конкретне у його особі шукає зустрічі зі своїм адекватним, у формі теорії, відображенням. Завдяки *суб'єкту психологічного пізнання* “ситуація невизначеності” у психології [67] є надмірною і водночас передумовою появи нових, через *творчий діалог* пов'язаних між собою, теорій-інтерпретацій психічної реальності.

Історію інших наук можна схарактеризувати за “наростанням глибини і складності вирішуваних проблем” [91, с. 233], історію психології – за способами вирішення проблеми, котра стосується природи і суті психічного, зміст якої диференціюється, інтегрується й – у формі *психофізичної, психофізіологічної, психосоціальної проблем людини* – стає точкою перетину минулого і триваючого психології. Отож способи її

вирішення висвітлюють магістральний шлях психологічного пізнання.

Вже родоначальник *дуалістичної гносеологічної концепції* у психології, а також у природознавстві, Р. Декарт перебуває у пошуках *моністичного принципу* вирішення *основної проблеми психології* [86]. З часом на зміну дуалістичній приходять *моністична гносеологія*, на зміну *класичній – некласична*, а потім і *постнекласична психологія*. Разом з іншими науками [див. 119] психологія крокує від *класичної до постнекласичної наукової раціональності*, має свої *наукові революції*, спричинені теоріями, автори яких виходять на якісно новий рівень *інтерпретації* відношення між *внутрішнім і зовнішнім, суб'єктом й об'єктом, людиною і світом*. Проблема отримує нові вирішення, поле психологічного пояснення розширюється, предмет психології збагачується. Відбувається позначене спробами вирішення проблеми історико-логіко-психологічне *сходження до монізму* – спочатку до біологічного (І.М. Сеченов), потім до соціальної (Л.С. Віготський), зрештою, – до всезагальної (С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець) його форм.

На часі *методологія монізму*, котра опонує *методології плюралізму*, яка всі форми психологічного пояснення проголошує рівноправними [див. 64; 82; 116; 126], й апелює до суті й глибинних підстав психологічного пізнання, утверджуючи *принципи єдності історичного, логічного і психологічного, взаємної доповнюваності знань, творчого діалогу*, віддаючи належне революційним внескам у цей процес учених, котрі пересмислюють *гносеологію психології*, пропонують нові способи вирішення *основної проблеми* цієї дисципліни, характеризують *психічне* як атрибут буття, свідчення *безпосередньої присутності людини у світі* [8–14; 86; 87].

Будь-яка теорія психології має право на життя, однак це право історико-логіко-психологічної природи. Теорія – ланка зв'язку між минулим і майбутнім цієї дисципліни, продукт творчості, де загальне переломлюється через індивідуальне і через нього, у формі текстів, об'єктивується. Саме тому психологічне пізнання триває.

Сутнісний зміст. Продовжується започаткований В.А. Роменцем аналіз творчості

⁵ У певному сенсі теорія є *гештальтом* – тим самим, що слугує Т. Куну [72, с. 145] ілюстрацією впливу на вченого *парадигми*. Як і гештальт, вона виникає тоді, коли окремі ідеї утворюють організоване ціле, а вона сама зазнає переструктурування, натрапляє на обмеження. Засвідчується живий, небайдужий, об'єктивно-суб'єктивний характер пошуків у психології й науці загалом. Учений не випадково не помічає, що міра досконалості його теорії відносна, не бачить суперечностей, не приймає заперечень, які, попри все, продовжують поступ психологічного пізнання.

С.Л. Рубінштейна. Аналізується рух-поступ думки “висхідною” (С.Л. Рубінштейн) – від статті “Проблеми психології у працях Карла Маркса” до книги “Людина і світ”.

З'ясовуються історико-логічні і психологічні моменти протистояння шкіл Л.С. Виготського (О.М. Леонт'єв, О.О. Леонт'єв) і С.Л. Рубінштейна (А.В. Брушлінський). Пропонується періодизація життя-творчості вченого, розкриваються ідейний зміст і суперечності кожного періоду.

Рух-поступ “висхідною” тлумачиться як зумовлений суперечностями перехід: ідея єдності свідомості і діяльності – ідея місця психічного у взаємозв'язку явищ матеріального світу – ідея існування людини всередині буття. Точкою “розриву поступовості” вважається формулювання принципу детермінізму (спричинення).

Творчість С.Л. Рубінштейна розуміється як революційний внесок у психологічне пізнання, позначений гносеологічною концепцією єдиного, засвідченого безпосередньою присутністю людини, світу; постнекласичним стилем теоретизування; пошуками моністичного вирішення основної проблеми психології. Психологія виводиться на рівень фундаментальної науки світоглядного значення.

Розкриваються теми творчого діалогу В.А. Роменця із С.Л. Рубінштейном; висвітлюються відмінності у теоретизуваннях В.А. Роменця, зумовлені застосуванням моністичного принципу основної проблеми психології; пропонується періодизація життя-творчості вченого; характеризується його внесок у психологічне пізнання; ілюструється дія принципу доповнюваності у становленні психологічних знань. Критично оцінюється спроба “творчого синтезу вчень Рубінштейна і Роменця” (В.О. Татенко).

Ведеться дискусія з ученицею С.Л. Рубінштейна – К.О. Абульхановою-Славською з приводу оцінок творчості вченого, поступу його думки, інтерпретації принципу детермінізму.

Концепція і висновки дослідження перевіряються у процесі аналізу нотаток ученого, які підсумовують його життєвий і творчий шлях.

Ключові слова: рух-поступ висхідною; психологічне пізнання; марксистська психологія; школи радянської психології; основна проблема; моністичний принцип; гносеологічна концепція; наукова раціональність; стиль теоретизування; постнекласична психологія; ідея єдності свідомості і діяльності; ідея місця психічного у взаємозв'язку

явищ матеріального світу; ідея людини як Всесвіту, що усвідомлює сам себе; ідея існування людини усередині буття; принцип детермінізму; єдність історичного, логічного і психологічного, взаємна доповнюваність у становленні психологічних знань; психологічний світогляд; психологічне пояснення; психологічне мислення; нашарування думки; творчий діалог; життя-творчість; С.Л. Рубінштейн; В.А. Роменець.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

С.Л. Рубінштейн зростає у сім'ї заможного одеського адвоката, багато читає, захоплюється марксизмом, закінчує філософський факультет Марбурзького університету (1909–1913), мужніє в Німеччині, де тоді працює школа неокантіанців (Г. Коґен, П. Наторп, Е. Кассіпер). Там же, напередодні Першої світової війни (1914), захищає докторську дисертацію, присвячену філософському методу як методології природничих і гуманітарних наук. Того ж року, з передмовою Г. Коґена і П. Наторта, у Магбурзі виходить перша книга С.Л. Рубінштейна, де викладаються ідеї дисертації. Надалі він повертається в Одесу, приймає ідеї більшовиків і революцію (1917), працює у Новоросійському університеті (1919), після смерті М.М. Ланге (1858–1921), на яку відгукується некрологом, обіймає посаду завідувача кафедрою психології та філософії (1921). Викладає курси психології, педології, філософії, логіки, теорії пізнання, філософських питань природознавства і теорії відносності А. Ейнштейна. Невдовзі, внаслідок, за його словами, “ідеологічних зіткнень” [99, с. 417], втрачає посаду й позбавляється можливості викладати. З 1922 року працює директором Одеської центральної наукової бібліотеки, займається бібліографією, у тому числі й українською [95]. У 1930, на запрошення М.Я. Басова (1892–1931), перебирається в Ленінград, де завідує кафедрою психології Ленінградського педагогічного інституту імені О.І. Герцена. Переживає страшну блокадну зиму. Восени 1942 р., після успіху “Основ загальної психології”, його переводять у Москву – для організації роботи в галузі психології.

Саме ґрунтовна філософська освіта дала змогу “вибудувати таку концепцію, яка не суперечливо й органічно об'єднувала все позитивне в історії філософської та наукової думки” [39, с. 8]. Вже зміст некрологу М.М. Ланге

вказує на те, що у психологію приходять непересічний мислитель. Учений характеризується ним як людина, котрій “вдається встановити таку щасливу гармонію між своїми творами та власною особистістю, щоб можна було за рівнем і масштабом творіння скласти безпомилкове уявлення про значущість та істинні масштаби особистості їхнього творця” [100, с. 452]. Час покаже, що сказане прямим чином стосується автора цих слів. *За масштабом особистості С.Л. Рубінштейна, утіленим у величому рівні творчості, йому важко знайти рівних.*

Порівняно з Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейн написав набагато менше [116]. Та й у психологію прийшов у віці, коли Л.С. Виготський уже пішов із життя. Водночас заявив про себе автором іншого, а в категоріально-понятійному плані зовсім іншого, стилю теоретизування у психології. Напевно, тому його творчість менш відома у країнах Заходу, ніж творчість Л.С. Виготського. Психологія у працях ученого постає філософською, фундаментальною, світоглядною дисципліною, що контрастує з переважно природничо-науковою орієнтацією західної психології. *Теорія психічного С.Л. Рубінштейна яскраво вирізняється на тлі переважної більшості теорій психології і не має аналогів у західній науці. Порівнювати її можна лише з теорією вчинку В.А. Роменця.*

Особливе місце у творчості С.Л. Рубінштейна посідає книга “Людина і світ”. У нотатках ученого лунають слова про “великий перелом” [99, с. 420], у щоденниках говориться про “головну” книгу – “для всякого зрозумілу, книгу всім близьку і доступну – книгу мого серця – про людину, про життя, про людські стосунки, книгу про людське щастя, книгу – це незрівнянно важливіше – про великі внутрішні рухи-зміни” [97, с. 483]. Лише після розпаду СРСР укладачі додають у книгу розділ “Етика і політика”, де мовиться про “основну лінію виходу за межі марксизму”. Та Л.Р. Грехем [63, с. 185] помічає, що провідна думка праці: “Людина – це відлуння і дзеркало Всесвіту”, належить саме К. Марксу. *Вихід за межі марксизму відбувається на підґрунті марксизму.* І це не випадково: “У кожної людини є свій Пантеон. У моєму: Спіноза і Маркс, Рембрандт і Бетховен” [99, с. 420]. *Теоретичний світ ученого вбирає в себе скарби духовної культури людства й пролягає в обраному ще в юності напрямку.*

“Про особистість С.Л. Рубінштейна – генія і борця – можна написати працю, не меншу за обсягом, ніж “Людина і світ”, але ця праця ще чекає свого автора, остільки вона вимагає вищого ступеня глибини, мудрості і людяності” [46, с. 42]. Так само відгукуються про В.А. Роменця: “Легендарна, героїчна особистість, якою й був В.А. Роменець, справді прокладає нові горизонти життя, залишаючи визначні взірці наукової, естетичної, духовної творчості, які ще чекають на спеціальне дослідження, ґрунтовні тлумачення, різнобічне осмислення” [29, с. 44].

Це – учені однакового масштабу. І, звісно, геніїв краще розуміють генії. Та Володимир Андрійович, цитуючи О.С. Пушкіна, говорив: “Немає кращої насолоди, як слідкувати за думками великої людини” [20, с. 8]. То чому б не спробувати?

Ми продовжуємо розпочате В.А. Роменцем, послуговуючись викладеною вище концепцією, взявши на озброєння *принцип творчого діалогу*, усвідомлюючи міру відповідальності цього кроку.

§ 1. ПРОТИСТОЯННЯ ШКІЛ РАДЯНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ЙОГО МЕТАТЕОРЕТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ

Школа С.Л. Рубінштейна, до якої входять К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, О.О. Будилова, А.В. Брушлинський, О.В. Шорохова, перебуває у стані тривалого протистояння зі школою Л.С. Виготського. І хоча про це не дізнатися з праць радянських істориків [58; 89; 115], боротьба між школами виразно характеризує психологічну думку в СРСР.

С.Л. Рубінштейн підтримує наукові контакти з Л.С. Виготським [128, с. 519], запрошує його читати лекції (1932–1934) на кафедрі, які відвідує і “старанно слухає” [74, с. 138]. На цій же кафедрі О.М. Леонт'єв захищає (1940) докторську дисертацію, причому С.Л. Рубінштейн виступає опонентом. Очолити кафедру психології Московського університету, С.Л. Рубінштейн запрошує на роботу О.М. Леонт'єва та його співробітників – О.В. Запорожця і П.Я. Гальперіна. Віддається належне дослідженням Л.С. Виготського та його учнів, при тому, що далеко не всі їхні ідеї поділяються.

В “Основах загальної психології” С.Л. Рубінштейн формулює зауваги на адресу Л.С. Ви-

готського: “вище” у психічному розвитку не надбудовується над “нижчим”, а перетворює його; протиставлення культурного у розвитку натуральному є неправомірним [103, т. 1, с. 99–100], в “Основах психології” (1935), відзначає, що у Л.С. Виготського “слово-знак перетворюється у деміурга мислення” [цит. за 37, с. 101]. *Марксистську психологію слід будувати інакше*. Не приймаються й ідеї “Нарисів розвитку психіки” (1947) О.М. Леонтьєва: “У дійсності – кожному зрозуміло – дія і діяльність – це практичні матеріальні процеси, які визначаються не психологічними критеріями” [цит. за: 74, с. 138], потрібно “виходити зі способу життя і прийти до форм психіки як чогось похідного” [цит. за 103, т. 1, с. 147]. *Фактично, це звинувачення в ідеалізмі*: якщо психіка не похідна від матеріальних процесів, значить, вона первинна. З приводу наступного періоду творчості О.М. Леонтьєва, говориться: продовжується теорія Л.С. Виготського в плані уявлення про “натуральне” і “культурне” у розвитку; неправильно тлумачиться марксистська категорія присвоєння; визнається лише зовнішня детермінація психічного; не враховується діалектика внутрішнього та зовнішнього, суспільного та природного. Не приймається й ідея інтеріоризації: “Ніщо не розвивається суто іманентно тільки зсередини, безвідносно до будь-якого зовнішнього, проте ніщо не входить у процес розвитку ззовні, без всіляких внутрішніх на те умов” [108, с. 227].

Це – формула принципу детермінізму і вузловий пункт суперечностей між школами С.Л. Рубінштейна і Л.С. Виготського. Відтак сутнісно йдеться про вирішення основної проблеми психології.

О.М. Леонтьєв, зі свого боку, аналізуючи “Основи загальної психології”, вказує: з положень про те, що психіка формується у діяльності і що діяльність має “психічну сторону” впливає не проголошена автором *ідея єдності психіки і діяльності*, а розуміння “єдності ... психіки та її психічних компонентів!” [78, с. 227]. Відкривається шлях “концепції подвійної детермінації психіки”: тлумачення психіки як такої, що формується у діяльності, не виключає її

залежності від органічного субстрату – мозку. Незрозуміло, що є зовнішнім стосовно психічного – об’єкт діяльності чи мозок? Вперу згадати про “залозу Декарта” [Там само, с. 228].

Зазначене – іронія і прозорий натяк, що С.Л. Рубінштейн, попри намагання [103, т. 1, с. 24–25, 29–30], залишається на позиціях *картезіанської психології*. Психічне відособлюється від діяльності, внутрішнє протиставляється зовнішньому. *Окреслюється предметне поле основної проблеми психології*. Вістря наступного випадку спрямовується саме проти *принципу детермінізму*: формула “зовнішнє через внутрішнє” не долає властивого картезіанській психології “постулату безпосередності”. Якщо ж внутрішні умови – це стани людини, то у станах перебувають не лише живі, а й неживі об’єкти; якщо ж це особистість, то щоб уникнути тлумачення особистості лише як продукту зовнішніх впливів і “знайти підхід до проблеми, слід із самого початку обернути вихідну тезу. Не “зовнішнє через внутрішнє”, а “внутрішнє через зовнішнє”” [76, с. 100]⁶.

Формули “зовнішнє через внутрішнє” та “внутрішнє через зовнішнє” – це різні способи вирішення основної проблеми психології. Тут проливається світло на метатеоретичне підґрунтя протистояння шкіл радянської психології.

Протистояння має вигляд “хворобливої конфронтації” [118, № 4, с. 73]. Учні С.Л. Рубінштейна пам’ятають, як поводили себе учні Л.С. Виготського під час звинувачень вчителя у “космополітизм”, а ті не можуть забути неприйняття С.Л. Рубінштейном ідей свого вчителя. Так, О.О. Леонтьєв “урешті-решт з’ясував – у людини, яка у свідомості дуже багатьох є прямим антагоністом не тільки О.М. Леонтьєва, але й Виготського, ... основний зміст роботи харківської групи” [74, с. 128–129]. Мовиться про сторінки “Основ загальної психології”, де С.Л. Рубінштейн, з посиланням на першоджерела [103, т. 1, с. 403–404], наводить результати досліджень О.М. Леонтьєва і співробітників часу роботи у м. Харкові (1932–1935), які виокремлюють роль практичної діяльності у психічному розвитку дитини. Вважається

⁶ О.М. Леонтьєв висуває формулу протилежного змісту, не помічаючи, що вона відповідає його теорії, яка викладається у цій же праці, лише тоді, коли внутрішнє починає розглядати у плані функціонування, а не генезису. Як може внутрішнє діяти через зовнішнє, коли перше – продукт інтеріоризації другого? Принцип детермінізму переходить у свою протилежність, зникає межа між матеріалістичною та ідеалістичною психологією, з якою все життя бореться О.М. Леонтьєв.

О.М. Ткаченко мав право вважати, що “скоріше це полемічний вислів, аніж науковий постулат” [30, с. 34].

“забавним”, що саме С.Л. Рубінштейн, а не Л.С. Виготський чи О.М. Леонтєв, був членом-кореспондентом АН СРСР. Начебто, у цьому винен С.Л. Рубінштейн. Та й з’ясується очевидне: учений послуговується результатами колег. Тим паче, коли пише підручник, покликанням якого є узагальнення набутого психологією, а завданням – створення системи марксистської психології, вагомий внесок у становлення якої здійснюють Л.С. Виготський і його учні.

З боку школи С.Л. Рубінштейна активним критиком ідей Л.С. Виготського і О.М. Леонтєва є А.В. Брушлинський [див. 48–55]. Виокремлюючи головне, він відзначає, що перший теоретизує під гаслом “Спочатку було слово!”, а другий – “Спочатку була справа!” [48]. Водночас скаржиться, що учні Л.С. Виготського уникають публічних дискусій і не реагують на критику. О.О. Леонтєв реагує й, у відповідь, цитує “Мислення і мовлення” Л.С. Виготського: “Слово є кінець, котрий вінчає справу”, і, далі, говорить: “Ми готові до такої дискусії. Проте судіть самі. Чи варто обговорювати питання, для з’ясування яких достатньо просто знати факти?” [74, с. 139].

Напевне, варто. Хоча б тому, що так само, як і А.В. Брушлинський, характеризує Л.С. Виготського сам О.М. Леонтєв, батько автора запитання. У власноруч зроблених ним (1976) записах спогадів батька останній так формулює сутність своїх розходжень із Л.С. Виготським: “Спілкування – деміург свідомості? Спілкування – деміург значення? Яке підґрунтя? Якщо не вся справа у “справі” ... Я: практика” [73, с. 40]⁷. *Вчитель і учень по-різному вирішують основну проблему психології* [10; 84; 85]. Відбувається це (з прикметними нашаруваннями ідеологічного і психологічного) у формі *творчого діалогу*: учень опонує ідеям вчителя, й у переосмисленому вигляді долучає їх до логіки своїх міркувань. Так само С.Л. Рубінштейн: він

не “воює” з Л.С. Виготським і його учнями “упродовж усього життя” [74, с. 139], а веде з ними творчий діалог, який, за визнанням учнів [37, с. 270–272], збагачує його систему. Якщо уважно читати “Основи загальної психології”, стає очевидним: Л.С. Виготський – персонаж “опонентного кола” [128] автора.

*Творчість Л.С. Виготського, О.М. Леонтєва, С.Л. Рубінштейна об’єднують і водночас роз’єднують пошуки вирішення основної проблеми психології. Проблема – “вічний двигун” психологічного пізнання, джерело “містеріальних пошуків істини” (В.А. Роменець), у яких перебуває С.Л. Рубінштейн. Про це говорять усі його праці, починаючи з першої і завершуючи останньою. У способах вирішення основної проблеми психології закована логіка життя-творчості С.Л. Рубінштейна – послідовних кроків висхідною, від однієї ідеї до іншої, від принципу до принципу*⁸.

§ 2. ВІД ПРИНЦИПУ ЄДНОСТІ СВІДОМОСТІ І ДІЯЛЬНОСТІ ДО ПРИНЦИПУ ДЕТЕРМІНІЗМУ

К.О. Абульханова-Славська, характеризуючи шлях учителя у психології, проводить пряму лінію, яку розпочинає статтю “Принцип творчої самодіяльності” (1922), а завершує книгою “Людина і світ”. Підстава вбачається у *принципі суб’єкта*, який, начебто, присутній у всіх його працях. “Основи загальної психології”, які насправді пронизує *принцип єдності свідомості і діяльності*, також подаються як “реалізація суб’єктного підходу в психології” [34, с. 28]. *Учениця С.Л. Рубінштейна, так само як свого часу О.М. Леонтєв стосовно свого вчителя Л.С. Виготського, підпорядковує аналіз його творчості власним науковим інтересам.*

В “Основах загальної психології” принципу суб’єкта немає: він просто не узгоджується з принципом єдності свідомості і діяльності.

⁷ Ці ж самі слова лунають у рукопису “До критики теорії Л.С.” (1940–1941): “Спочатку була справа (потім стало слово й у цьому вся справа!)” [77, с. 40]. Можна було згадати й статтю [79] (1937), де, поряд зі звинуваченнями вчителя в ідеалізмі, учень обґрунтовує позицію: “справа (діяльність) versus слово (значення)”. Упродовж творчості оцінка О.М. Леонтєва ідеї учителя неодноразово, відповідаючи на запити часу, змінюється й, зрештою, підпорядковується власним науковим інтересам [10].

⁸ Боротьба між школами, у якій достойно і переконливо виглядають учні С.Л. Рубінштейна, тривала б і досі, та пішли з життя найактивніші її учасники. Відбувається те, про що говорив Т. Кун [72] з приводу перемоги прибічників однієї парадигми над іншою: цьому сприяє конечність людського життя. Однак поступ наукового пізнання не припиняється, тому що утримує ідеї, котрі стосуються фундаментальних проблем. Оцінка М.Г. Ярошевського, за якою продуктивність дискусії між школами “зникаюче мала” [127, с. 145], висловлюється без урахування цієї обставини. *Завдячуючи боротьбі між школами, категорії внутрішнього і зовнішнього, що фіксують сутнісний зміст основної проблеми психології, отримують статус загальнопсихологічних. Це далеко не зникаюче досягнення.*

Перший утверджує визначальну роль активності людини, другий – залежність активності від суспільно-історичного, за певних соціальних умов, характеру людської діяльності. *Це – ґрунтовна суперечність, і вона ще не раз заявлятиме про себе у творчості С.Л. Рубінштейна.* Книзі передує не “Принцип творчої самодіяльності”, а стаття “Проблеми психології у працях Карла Маркса” (1934)⁹. *Рух-поступ висхідною – не пряма лінія, він супроводжується переривами поступовості, є сутнісно діалектичним.*

Розпочинається стаття тією ж констатацією, від якої відштовхується Л.С. Виготський [59]: психологія перебуває у стані *методологічної кризи*. Одначе причиною кризи вважається не протистояння “пояснювальної” та “описувальної” психології, а *проблема свідомості*. Свідомість характеризується або як безпосередня даність (*психологія свідомості*), або виноситься за межі предмета психології (*бігевіоризм*), або ж отримує суто логічне визначення (*психологія духу*). Спільним є абстрагування від “реальної свідомості і реальної діяльності живої людини як конкретної історичної особистості” [109, с. 23]. Проблема має вирішуватися з урахуванням *зв'язку свідомості і діяльності*, на основі *філософії марксизму*. До того ж слід узяти до уваги переходи між *суб'єктом і об'єктом*, унаслідок яких відбувається *упредметнення суб'єкта і розупредметнення об'єкта в діяльності*, де висхідною і провідною формою діяльності суспільно-історично постає, у безпосередньо практичній, або ж теоретичній формі, *праця*; де індивідуальна свідомість та індивідуальна діяльність *опосередковуються* об'єктивними зв'язками і відношеннями; де між об'єктом і дією, посередністю якої суб'єкт, змінюючи себе, пізнає світ, запускає “ідеальний план своєї свідомості”.

Звідси можливість об'єктивного вивчення психіки: “психіка не суб'єктивна, ... вона може бути пізнана опосередковано через діяльність людини і продукти цієї діяльності, тому що вона у бутті своєму об'єктивно опосередкована ними” [Там само, с. 28]. Це, як осмислюється, – вірний шлях побудови *марксистської психології* і прямий наслідок теорії К. Маркса, котра долає “протилежність соціального та індивідуального, зовнішнього і внутрішнього” [Там само, с. 31]. Відтак знову *мовиться про основну проблему психології*.

Філософія марксизму, – продовжує С.Л. Рубінштейн, – не зводиться до ідеї історичної природи свідомості, яка неодноразово висловлюється (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль). К. Маркс бере до уваги, що за суспільною свідомістю лежить *діяльність як суспільно-історична практика, а тому праця* – єдине джерело *свідомості і людини як особистості*. “Причинний вплив суспільних стосунків праці на формування психіки здійснюється лише опосередковано через особистість” [Там само, с. 38]. Суспільні стосунки мають форму стосунків між особистостями, форми свідомості – атрибути особистості як сукупності суспільних стосунків. “Психофізіологічна” природа “опосередковується суспільними стосунками і перебудовується – природа стає людиною!” [Там само, с. 40]. *Висловлюється ідея олюдненої природи, яка в останній період творчості С.Л. Рубінштейна постає у вигляді концепції єдиного світу.*

Закінчується стаття словами про потребу створення такої психологічної науки, яка б служила справі побудови безкласового соціалістичного суспільства, справі життя К. Маркса та В.І. Леніна¹⁰. *Ідеологічне у творчості вченого – і логіка, і психологія його теоретизувань*. І воно ж накладає обмеження. *Увага вченого прикута до об'єктивних за-*

⁹ За О.О. Леонтьєвим, “основний її зміст навіть тоді не був новим. Значна частина цих ідей була свого часу використана і П.П. Блонським, і Виготським” [74, с. 138]. Можна було б додати й інших, наприклад, М. Я. Басова, В. М. Бехтерева, К. М. Корнілова ... Ідея перебудови психології на засадах марксизму приваблювала багатьох, та не всім виявилася до снаги. Стаття засвідчує: у психологію приходять всебічно ерудовані у галузі історії, теорії та проблематики психології вчений; за рівнем творчого освоєння марксизму йому немає рівних.

¹⁰ С.Л. Рубінштейн свято вірить у те, про що пише. Як і Л.С. Виготський [62], він ставить до марксизму як до теорії переробки свідомості людей, переконаний, що марксизм долає недоліки попередніх соціально-економічних учень і виводить людство на магістральний шлях пізнання і перетворення дійсності, доходить висновку, що психологія має бути радикально, відповідно до ідеології “нового суспільства”, перебудована.

У статті [102] (1958–1959) він знову звертається до К. Маркса й формулює положення, на яких ґрунтується марксистська психологія: людина та її психіка формуються у практичній і теоретичній діяльності людини; діяльність зумовлює предметний світ і розвиток свідомості; психологія людини – продукт історії.

лежностей, для суб'єктного як такого залишається не надто багато місця.

Розпочинається *другий*, після “українського”, всебічно схарактеризованого В.А. Роменцем [24, с. 139–142; 95], *період життя-творчості С.Л. Рубінштейна*. Його серцевиною стає *ідея єдності свідомості та діяльності*. Започатковуються пошуки моністичного вирішення основної проблеми психології.

Учні вченого – Л.І Анциферова [41] і О.О. Будилова [58] – відзначають, що у перших його працях на початку ідея єдності свідомості і діяльності постає в надто загальній формі. Виникають запитання: як саме реалізується зв'язок свідомості і діяльності? Які функції виконує свідомість? Як історичне переходить в індивідуальне? Водночас вони указують на недоліки самого терміна “єдність”: може скластися думка, що свідомість та психічні процеси людини надбудовуються над діяльністю, розвиваються у діяльності, причому за власними законами. Не наголошується, що за відношенням свідомості і діяльності приховане ставлення *суб'єкта до об'єкта*, що активною є не свідомість, а людина, озброєна свідомістю. Якщо формування свідомості здійснюється опосередковано, через особистість, то де шукати джерела активності – в діяльності, чи в особистості?

Можна додати, що поняття *опосередкування* вживається у різних значеннях. Спочатку стверджується, що формування свідомості і психіки опосередковується діяльністю, а потім – особистістю. Суперечностей і неузгоджень у текстах С.Л. Рубінштейна немало. У цьому відношенні він поступається і Л.С. Виготському, і О.М. Леонтьєву. Проте не через непослідовність. *Учений неухильно рухається вперед*.

Ідеї статті “Проблеми психології у працях Карла Маркса” знаходять відображення в “Основах психології” [103], якими, за В.А. Роменцем [95], завершується *перший період творчості* вченого, а розгортаються – в “Основах загальної психології”.

У передмові до другого видання книги, яка пишеться 20.05.1945 року, всього через кілька днів після закінчення Другої світової війни, говориться: “І тепер, у світлі всього, що відбулося і пережито, з новою значущістю, начебто у новому рельєфі, постають перед нами великі, основні світоглядні проблеми філософської і психологічної думки.

З новою гостротою і значимістю висвітлюється питання про людину, про мотиви її поведінки і завдання її діяльності, про її свідомість – не лише теоретичну, але й практичну, моральну – в її єдності з діяльністю, під час якої людина не тільки пізнає, а й перетворює світ” [103, т. 1, с. 10]. Висловлюється провідна думка праці: *психологія – світоглядна дисципліна, що допомагає зрозуміти людину, покладаючись на ідею єдності свідомості і діяльності*.

Ідея формулюється як *принцип психологічного пояснення* і наповнюється конкретно-психологічним змістом. Висуваються й інші принципи: *психофізичної єдності, розвитку, єдності теорії і практики*. Та “нитки, що йдуть від усіх цих основних принципів, сходяться у єдиній вузловій точці ... – у положенні про *єдність свідомості і діяльності*” [Там само, с. 101]. Відповіді на запитання: чому відбувається саме так?, – автор не дає. *Це можна зрозуміти, взявши до уваги, що згадане положення утримує у собі спосіб вирішення основної проблеми психології, зміст якої охоплює традиційні проблеми цієї дисципліни*.

Розпочинається книга із визначення психічного як усвідомленого переживання суб'єкта й водночас “*ставлення його до незалежного від психіки, від свідомості об'єкта*” [Там само, с. 13]. Психічне як приналежне суб'єкту і як взяте стосовно об'єкта – не “подвійна співвіднесеність”, а два відношення явища, яке “є і реальною стороною буття, і його відображенням – *єдністю реального й ідеального*” [Там само]. Сутнісно це – *марксистська психологія свідомості*. Навіть несвідоме характеризується як “неусвідомлене переживання”. Власне, це підтверджує й назва принципу єдності свідомості і діяльності.

Принцип розгортається через низку положень: семантика свідомості формується у процесі породження мови як суспільно-історичного надбання людини; свідомість окремої людини “розмикається” не тільки стосовно предметного світу, а й стосовно суспільної свідомості; зв'язок свідомості зі світом опосередковується суспільною сутністю людини; психічне як внутрішнє, суб'єктивне має зовнішній, об'єктивний план існування. Наголошується, що таким чином долаються засади картезіанської психології й утверджується психологія як наука про об'єктивне знання.

Водночас вводиться поняття *дії*, говориться, що будь-яка дія виходить із тих чи

інших мотивів, спрямовується на певну мету, розв'язує ту чи іншу задачу, виражає ставлення людини до світу. “Вона вбирає у себе, таким чином, всю роботу свідомості і всю повноту безпосереднього переживання” [Там само, с. 26]. Психологія має вивчати “психологічний аспект або сторону діяльності чи поведінки” [Там само, с. 28]. С.Л. Рубінштейн не переймається чіткістю визначень: висуваючи поняття дії, він тут же вживає поняття діяльності, поведінки, вчинку: “Переживання народжується із вчинків, у яких зав'язуються і розв'язуються відношення між людьми, – як і самі вчинки, особливо такі, які стають істотними обставинами у житті людини, народжуються із переживань” [Там само, с. 26]¹¹.

Коли заходить мова про співвідношення *ідеального* та *реального*, принцип єдності свідомості і діяльності поступається *принципу психофізичної єдності*. Правильно зауважується: ідеалістичне вирішення психофізичної проблеми є сутнісно дуалістичним. Саме “на основі дуалістичних передумов, встановлених Декартом, були висунуті дві основні теорії – психофізичного паралелізму і взаємодії. Обидві ці теорії виходять із зовнішнього протиставлення психічних і фізичних процесів; у цьому протиставленні і полягає їхня основна вада” [Там само, с. 30]. Щоб подолати ваду С.Л. Рубінштейн здійснює прикметний крок: проблеми, які в історії психології сприймаються як різні, скажімо, *психофізична* та *психофізіологічна*, він об'єднує з допомогою понять *способу життя* та *єдності будови і функції*. “В онтогенезі будова мозку зумовлює можливі для даного індивіда форми поведінки, його спосіб життя; своєю чергою, спосіб життя спричинює будову мозку та його функції” [Там само, с. 34]. Під функцією мозку розуміється психіка. Протиставлення мозку психіці знімається.

Ця ж сама логіка застосовується щодо відношення “психічне – буття”: суспільний спосіб людського буття визначає будову діяльності, а та, зі свого боку, – розвиток свідомості. Йдеться не про “рівноположне існування двох різнорідних і між собою ніяк не пов'язаних детермінацій ... Провідним, визначальним є при цьому розвиток способу

життя, у процесі перебудови і зміни якого відбувається розвиток організмів і їхніх органів – у тому числі й мозку – заодно з їх психофізичними функціями” [Там само, с. 32, 34]. Так, власне, долається “психофізичний дуалізм”.

Не всіх це переконали. За словами учнів С.Л. Рубінштейна, саме це місце стає об'єктом нападок на нього під час “антикосмополітичної кампанії”, коли “деякі психологи (О.М. Леонтьєв та інші) публічно критикували автора “Основ ...” за те, що вся ця його монографія начебто насичена дуалістичними ідеями так званої подвійної детермінації психіки” [Там само, с. 32], хоча це сутнісно суперечить тому, що стверджує С.Л. Рубінштейн: ніякої рівноправності немає, провідним є розвиток способу життя.

С.Л. Рубінштейн справді це стверджує. Та О.М. Леонтьєв говорить про інше: не про рівноправне чи нерівноправне співіснування форм детермінації, а про сам факт співіснування. Як і іншим психологам, йому важливо побачити несуперечливе вирішення проблеми психології, котра охоплює одразу два відношення: “психічне – фізичне” і “психічне – фізіологічне”. Поняття способу буття стає спільною основою відношень, проте відношення як такі не зникають: просто у першому випадку зі способом буття пов'язується розвиток психіки як функції мозку, а у другому – розвиток психіки як функції діяльності. Ось на цю “подвійну детермінацію” і звертає увагу О.М. Леонтьєв.

С.Л. Рубінштейн вирішує основну проблему психології, спираючись на категорію єдності. Проте єдність утримує в собі суперечність. Вказати на *діалектику* – не означає *зрозуміти* психологію. Напевно, саме у цьому зв'язку відбувається перехід від принципу єдності свідомості і діяльності до принципу детермінізму. *Рух-поступ* *висхідною* триває.

§ 3. ВІД ПРИНЦИПУ ДЕТЕРМІНІЗМУ ДО “ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ”

Якщо психічне формується у суспільно-історичному змісті діяльності, то спричинюється воно *об'єктно*, а не *суб'єктно*. Хоча С.Л. Рубінштейн наголошує, що діяльність

¹¹ Визначення дії перекликається з визначенням О.М. Леонтьєвим діяльності та визначенням В.А. Роменцем учинку. Та О.М. Леонтьєв [79] говорить, що із переживань нічого не народжується, все народжується із діяльності, а В.А. Роменець [28] показує: дія і вчинок – різні форми людської активності, отожднювати їх не можна. Відтак у кожного вченого наявні свої поняття, які підпорядковуються змісту його теорії.

має свого суб'єкта, утверджувати думку про психічне як “зумовлене і зумовлююче”, покладаючись на *принцип єдності свідомості і діяльності*, важко. Розв'язати це завдання тепер покликаний *принцип детермінізму*. Ознаменовується *третій період життя-творчості вченого*, що, як і перший, лежить у площині *філософського матеріалізму*¹².

Принцип формулюється у “Бутті і свідомості”, а також інших працях, і звучить по-різному [пор. **96, с. 51, 52, 209, 269, 279, 310; 98, с. 107; 107, с. 12, 135; 110, с. 251, 350, 362, 367, 372–374**]. Оразу ж зауважується, що саме детермінізм “визначає побудову наукового знання, наукової теорії. Методологічним принципом цей принцип у його діалектико-матеріалістичному розумінні є тому, що відображає природу самих явищ, виражає характер їхнього взаємозв'язку в дійсності” [96, с. 49]. У “Людині і світі” – та ж сама думка: “Проблема причинної детермінованості явищ – центральна вузлова проблема наукової методології”, у психології її актуальність викликана “задіянням у ланцюг явищ матеріального світу психічних явищ” [111, с. 371, 372].

Оцінки учнів С.Л. Рубінштейна, за якими “Рубінштейн не відмовлявся від принципу

єдності свідомості і діяльності, а ... розвинув його у принцип детермінізму” [37, с. 111], а у своїй останній книзі рухався “третім шляхом” стосовно ідеалізму і матеріалізму безвідносно вчення К. Маркса” [36, с. 18], не відповідають дійсності¹³. *Вчений рухається шляхом психологічного пізнання, відштовхуючись від матеріалістичного вирішення основного питання філософії, спираючись на марксизм. У процесі цього руху-поступу породжуються суперечності, які змушують відмовлятися від одних принципів на користь інших.*

У “Бутті і свідомості” наголошується: “зовнішні причини діють через внутрішні умови (які самі формуються у результаті зовнішніх впливів)” [96, с. 209]. *Зовнішні причини – соціальні умови життя, внутрішні умови – рефлекторна діяльність мозку, психічні стани, думки і почуття, ставлення до світу. Так “об'єктивно проявляється активність, вибірковість людини як суб'єкта життя” [Там само, с. 210]. Й одразу ж крок назад: “Об'єктивні стосунки, в які долучена людина, визначають її суб'єктивне ставлення до навколишнього, що виражається у її прагненнях, схильностях тощо” [Там само]. *Теза про людину як суб'єкта життя вводить у**

¹² Л.Р. Грехем зауважує: С.Л. Рубінштейн має рацію, коли говорить, що основний аргумент ідеалізму – про те, що людські відчуття і сприймання не належать до сфери матеріальної дійсності – це апеляція до доведення, яке само вимагає доведення. Проте “не помічає, що і його аргументація також виходить з доведеної того, що він намагається довести ... Той, хто стверджує, що відчуття і сприймання виявляються наповненими смыслом, тільки тоді, коли розглядаються як форма матеріальної дійсності, також виходить з припущення, яке не можна перевірити”. Отже, “питання про вибір між ідеалізмом і матеріалізмом – це питання вибору філософської позиції, а не питання логічної правильності цих позицій” [63, с. 184].

¹³ Про це учням стало відомо у 1999 р. Упродовж десятків років [див. 32; 34; 35; 51; 52; 55] вони оголошували вчителя послідовним психологом-марксистом і сперечалися з учнями Л.С. Виготського, хто з учених краще розуміє К. Маркса. Зміна в оцінках відбувається не внаслідок заглиблення у його творчість, а внаслідок зміни ідеології суспільства. Передовсім – у К.О. Абульханової-Славської. Проілюструємо це твердження результатами порівняння статті вченої [1], 2006 р., з розділом під такою ж назвою у книзі [35], 1977 р.

Тези розділу: тільки марксизм розкриває суспільно-історичну сутність людини й дозволяє ввести у психологію поняття індивіда як суб'єкта власної життєдіяльності; саме суспільно-історична категорія суб'єкта дозволяє показати залежність суспільної свідомості від суспільного буття; у творчості С.Л. Рубінштейна відсутня методологічна ланка – виведення функцій психічного з суспільної життєдіяльності індивіда; спосіб життєдіяльності індивіда – це спосіб відтворення його суспільної сутності, який полягає у вирішенні певного суспільно визначеного завдання. “Індивід відтворює свою життєдіяльність, сам “розв'язує” “задачу”, проте остання визначена його суспільною позицією, а індивід обмежений у своєму розв'язку” [Там само, с. 92].

Тези статті: С.Л. Рубінштейну належить найбільш розгорнута концепція суб'єкта; тоталітарною ідеологією було накладено табу на ідею суб'єкта у психології; радянська психологія – “безсуб'єктна” психологія; лише у сьогоденній Росії “прищепилося і проросло це зерно гегелівської філософії”; суб'єкта характеризує активність, здатність до саморозвитку, самодетермінації, саморегуляції, самовдосконалення; суб'єкт – джерело суперечливих стосунків із суспільством і здатності їх успішно розв'язувати; різні суб'єкти мають різні можливості змінювати дійсність; особистість, яка уникає відповідального ставлення до життя, піддається “деформації, деградації, фрустрації”; сама особистість визначає критерії задоволеності або незадоволеності своїх домагань; розв'язуючи завдання своєї діяльності, суб'єкт перетворює не тільки свої індивідуально-психологічні ресурси, а й саму діяльність; послуговуючись самосвідомістю, суб'єкт будує стратегію свого життя, прокладає його лінію, досягає досконалості.

Де тут логіка, а де психологія, вочевидь, сказати важко. Ясно одне: властивої С.Л. Рубінштейну “наукової чесності, моральної безкомпромісності, оригінальності мислення” (В.А. Роменець) тут немає.

контекст їй протилежної. Порівняно з принципом єдності свідомості і діяльності це рух уперед, проте він наражається на ту ж, що й раніше, перешкоду.

Очевидно, що С.Л. Рубінштейн намагається узгодити положення про активність психічного із визначенням К. Маркса: сутність людини – “сукупність усіх суспільних стосунків” [2, с. 3]. Постає те ж саме запитання, на яке немає відповіді в “Основах загальної психології”: як може бути активною людина у своїх стосунках із суспільством, коли активність – похідна від цих стосунків? За усвідомлення переваги необхідності над свободою, спроба проголошення права людини на свободу виглядає проблематично¹⁴. Як провести, усупереч дуалістичному, моністичне вирішення основної проблеми психології, якщо елементи цілого, яким вважається відношення “внутрішнє – зовнішнє”, відокремлені один від одного, причому перший залежить від другого?

Перешкодою стає система марксистської психології, розгортання якої відбувається в напрямку від соціального до індивідуального. Спроба наголосити на активності індивідуального неминуче наражається на труднощі. Однак рух-поступ висхідною продовжується.

Причому не лише у певній послідовності, а й паралельно. У рік виходу “Буття і свідомості” з’являється стаття, де говориться: “Оскільки зовнішні причини діють лише через внутрішні умови, зовнішня зумовленість розвитку особистості закономірно поєднується з його “спонтанністю” [110, с. 251]. Учні вченого [37, с. 108] приписують цю ідею “Буттю і свідомості”, однак там особистість характеризується через “властивості вищої нервової діяльності” та “установки”, які “сформувалися залежно від попередніх зовнішніх впливів” [96, с. 269]. Наступний крок проглядається у статті [108]

(1959), причому у зв’язку з критикою позицій О.М. Леонтьєва. Говориться, що дитина активно освоює здобутки попередніх поколінь, маючи для цього відповідні внутрішні передумови. І це вже не рефлекторна діяльність мозку, установки, стани, думки, почуття людини, а конкретні процеси, котрі входять до складу її здібностей. Інакше кажучи, поняття внутрішнього наповнюється власне психологічним змістом¹⁵.

Учні С.Л. Рубінштейна проходять мимо цієї обставини. О.В. Шорохова [124] під внутрішнім розуміє і вищу нервову діяльність, і потреби та установки людини, почуття і здібності, навички, звички і знання. А.В. Брушлинський – “анатоמו-фізіологічні передумови, зокрема, успадковані і вроджені задатки, які істотно, безпосередньо, але не фатально визначають психічний розвиток людини у процесі її спілкування, діяльності тощо” [54, с. 10]. Учні бачать перешкоду, що стоїть на шляху психологічного пояснення, наголошують на ролі індивідуального, проте не зважають, що у такому разі зникає межа між внутрішнім як психічним і як фізіологічним, яку намагається провести С.Л. Рубінштейн.

В.А. Роменець говорить, що формула “внутрішнє через зовнішнє” нагадує йому “теорію “взаємодії”, дуалістичну за своїм характером” і дозволяє мислити внутрішнє “як таке, що перебуває у тілі на зразок фізичних речей” [24, с. 142, 143]. Ще в 1965 році [16] він висловлює ідею вчинку, яка, на його думку, долає дуалізм, небезпека якого прихована у такому розумінні принципу детермінізму, й дозволяє поєднати внутрішні й зовнішні аспекти людського буття. Та радянська психологія прямує іншим шляхом.

Точиться дискусія, учасники якої тлумачать формулу “зовнішнє через внутрішнє”. М.Г. Ярошевський відзначає, що, породжу-

¹⁴ О.М. Леонтьєв має право критикувати С.Л. Рубінштейна (див. § 1), проте критика такою ж мірою стосується його самого. В обох випадках теоретизування ґрунтується на постулатах марксизму, які утверджують ідею залежності людини від суспільства. Хоча створюються різні теорії, обидві утримують одні й ті ж ідеї: суспільне життя входить у саму сутність психології людини; джерелом активності людини є суспільство; діяльність людини, у межах якої формується психічне, має суспільний зміст. Заперечується “постулат безпосередності”, проте ідея активності людини всього лише проголошується. Адже насправді стверджується: людина живе в умовах необхідності, а не свободи.

¹⁵ К.О. Славська [113] проводить під керівництвом С.Л. Рубінштейна дослідження, де показує, що мислення людини детермінується умовами задачі, які визначають пошуки шляхів розв’язку. Проте сам розв’язок здійснюється завдяки внутрішнім перетворенням суб’єктом вихідних даних, у результаті яких відкриваються приховані до цього властивості об’єкта мислення. Внутрішнє – а це, oprіч здібностей, мотивація суб’єкта, його здатності, індивідуально-психологічні особливості, знання, досвід – опосередковує відношення суб’єкта мислення із зовнішнім – умовами задачі. Дитина користується підказкою і переносить розв’язок однієї задачі на аналогічну залежно від того, настільки вона самостійно просунулася вперед у процесі аналізу і синтезу умов задачі.

ючи продукт, котрий має об'єктивну цінність, людина тим самим породжує саму себе: “Це – один процес, а не два. Не “зовнішнє переломлюється через внутрішнє”, а одночасне породження “зовнішнього” (у якому втілені сутнісні сили людини) і “внутрішнього” (як сутнісних сил, що немислимі без об'єктивації в реальному предметі)” [130, с. 98]. О.М. Ткаченко уточнює: “Психіка суб'єкта спричинюється продуктами актуальної та постактуальної взаємодії з об'єктом і сама є важливою детермінантою поведінки і діяльності людини” [28, с. 39]. Л.І. Анциферова говорить, фактично, те ж саме: “у процесі діяльності зовнішні умови, “переломлюючись” через внутрішні, у той же час самі переходять у внутрішню форму існування, а внутрішні – виносяться назовні, упредметнюються, об'єктивуються” [41, с. 81]¹⁶.

Диспутанти не знають, що наступний, і ще складніший для інтерпретації крок здійснюється у “Людині і світі”. Спочатку говориться: “Чітко кажучи, внутрішні умови є причини (проблема саморозвитку, саморуку, рушійні сили розвитку, джерела розвитку знаходяться у самому процесі розвитку як його внутрішні причини), а зовнішні – умови, обставини” [111, с. 310]. І далі: “Слід розрізняти дію причини, яка породжує ефект опосередковано через внутрішні умови (стан об'єкта), і дію причини, що виражається у формі внутрішніх умов (властивостей і станів) суб'єкта” [Там само]. Перше висловлювання дозволяє думати, що С.Л. Рубінштейна обертає формулу на протилежну, а друге, – що ним пропонуються одразу дві формули: “внутрішнє через зовнішнє” і “зовнішнє через внутрішнє”. Та ж засновок залишається без змін: “Психічна діяльність уплітається у всезагальний взаємозв'язок явищ як зумовлене і як зумовлююче” [Там само, с. 279]. Вочевидь нові формулювання принципу детермінізму сповнені суперечностей.

В архівах ученого зберігаються тексти, де говориться: “Усе залежить від об'єктивного характеру того цілого, яке підлягає розгляду. Якщо це ціле охоплює відносно самостійну сферу взаємодії, що обіймає у собі всі істотні для членів зв'язки і відношення, які входять

до нього, то вся ця сфера у цілому розвивається за своїми внутрішніми законами, і що при їх вивченні потрібно виходити із внутрішніх властивостей даної системи та її внутрішніх суперечностей” [98, с. 147]. Перемагає, начебто, формула “внутрішнє через зовнішнє”. Та у “Людині і світі” з цього самого приводу говориться інше: “Будь-яка детермінація потрібна як детермінація іншим, зовнішнім, і водночас як самовизначення (іменування внутрішніх властивостей об'єкта)” [111, с. 372]. Знову – і те, й інше. Ймовірно, дається ознака “великий перелом”.

§ 4. “ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ”, АБО НОВА ГНОСЕОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЇ

“Буття і свідомість” завершується словами: “Тією мірою, якою, змінюючи світ, люди все глибше його усвідомлюють, свідомість кожного все повніше охоплює світ у взаємозв'язку його явищ, все більше перетворюється начебто у самосвідомість світу; світ усвідомлює себе через людину” [96, с. 280]. Висловлюється ідея людини як Всесвіту, що усвідомлює сам себе. Розгортання ідеї відбувається у “Людині і світі”. Кінець однієї книги стає початком іншої, думка вченого продовжує невпинний рух та охоплює, поряд із наріжними питаннями психології, питання гносеології, онтології, етики. В особі С.Л. Рубінштейна психологія піднімає фундаментальні проблеми людського існування. Це – ознака четвертого, останнього, періоду життя-творчості видатного вченого¹⁷.

Онтологічна характеристика психічного підпорядковує собі гносеологічну. “За відношенням ідеї, образу і речі, свідомості або пізнання і буття стоїть інше відношення – людини, у пізнавальній діяльності якої лише й виникає образ, ідея, і буття, яке вона пізнає” [111, с. 282]. За свідомістю приховане відношення “людина – буття”. На противагу філософським течіям, які або відділяють буття від свідомості, або підміняють буття свідомістю, *буття* характеризується через людину як вищий рівень його організації, що з появою людини отримує нову якість – стає *світом*, де “світ – це сукупність

¹⁶ Цю думку можна знайти у самого С.Л. Рубінштейна: “Створюючи що-небудь значне, людина і сама росте; у творчих, доблесних справах людини – найважливіше джерело її зростання” [107, с. 128].

¹⁷ Наша періодизація життя-творчості С.Л. Рубінштейна відрізняється від періодизації за хронологічним принципом, запропонованої учнями вченого [див. 37]. Виокремлюються вузлові суперечності руху-поступу висхідною з увагою до зумовленого ними історико-логіко-психологічного змісту *нашарувань думки* вченого та його внеску у психологічне пізнання.

людей, котрі спілкуються між собою, і речей, точніше, суцільних з різним способом існування. ... У цій характеристиці визначальним є людський *суспільний спосіб існування*" [Там само, с. 289].

Фактично маємо перехід від *ідеї місця психічного у всезагальному взаємозв'язку явищ матеріального світу* – теми "Буття і свідомості", – через *ідею людини як Всесвіту, що усвідомлює сам себе, до ідеї існування людини всередині буття*: "Людина діє як частина буття, суцільного, що принципово усвідомлює *все буття*. Це – капітальний факт у структурі суцільного, у його загальній характеристиці: усвідомлює – значить якось охоплює *все буття*, спогляданням його осягаючи, у нього проникаючи, тобто є частина, що охоплює ціле. У цій своєрідності людини й полягає її місце і роль у Всесвіті, який вміщує і саму людину" [Там само, с. 357]. Незалежне виявляється залежним, має людський вимір, обіймає у собі людину, в її особі усвідомлює саму себе. Звідси походить також ідея взаємного зв'язку між *конечним і безконечним*. "Людина – *конечна істота* – вплетена у світ, у його безконечне буття як: 1) буття, що перетворює реальність, і 2) як таке, що переходить у форму ідеального існування" [Там само, с. 359]. Будучи приналежною буттю, людина як *конечне зливається з безконечним* – Всесвітом.

О.С. Арсен'єв [43–45] і пізніше К.О. Абульханова [33] мають рацію, коли говорять про "переворот у свідомості" С.Л. Рубінштейна. Сам він називає переворот "великим переломом". *Історико-логічне переломлюється через психологічне*. І стосується це не тільки і не стільки *принципу детермінізму*, на чому наполягає К.О. Абульханова, скільки *психологічного світогляду вченого*.

Людина віддзеркалює світ тому, що є його невід'ємним елементом. Всесвіт тому усвідомлює в особі людини сам себе, що остання безпосередньо в ньому присутня. Велике, якісно своєрідне ціле складається з маленьких часток, що уможливають існування цілого як *живої, здатної відображати саму себе, системи*. Це – *гносеологічна концепція єдиного, опосередкованого буттям людини, світу, ідея існування людини всередині буття – її серцевина*. У початковій формі концепція проглядається у "Проблемах пси-

хології у працях Карла Маркса", в "Основах загальної психології" – це *принцип психологічної єдності*, у "Бутті і свідомості" – *ідея місця психічного у всезагальному зв'язку явищ матеріального світу*. "Людина і світ" – наступний і радикальний крок і водночас *нашарування думки*, що неодноразово заявляють про себе у творчості С.Л. Рубінштейна і не сприяють її розумінню.

Ідея місця психічного у всезагальному взаємозв'язку явищ матеріального світу переходить в ідею існування людини всередині буття, проте продовжує впливати на теоретизування вченого. Це позначається на формулюваннях принципу детермінізму: одна ідея зумовлює одні формулювання, друга – інші. В одній і тій самій праці одні ідеї утримують у собі логіку попередніх, а інші – наступних кроків. Складності, що постають у вигляді неузгоджень, а то й суперечностей, – відображення цієї обставини. Це – і логіка, і психологія: заявляє про себе ефект абсолютизації автором своєї системи, він просто не може заперечити шлях, яким рухався до цього. Так з'являються розриви поступовості. Таким є діалектичний рух-поступ висхідною.

Внутрішнє тлумачиться як ланцюг безперервних змін у часі людського життя та просторі безперервної взаємодії людини зі світом. Та тяжіє раніш висловлене. "Будь-яка детермінація потрібна як детермінація іншим, зовнішнім, і як самовизначення (наявність внутрішніх властивостей об'єкта). Спираючись на це міркування загального порядку, можемо перейти до з'ясування... аспекту проблеми детермінації, пов'язаного з долученням у ланцюг явищ матеріального світу психічних явищ" [Там само, с. 372]. *Без урахування нашарувань думки вченого, розібратися у нагромадженні визначень принципу детермінізму – найскладнішого моменту його теоретизувань, – напевне, неможливо.*

К.О. Абульханова та О.М. Славська у передмові до "Людини і світу" стверджують: С.Л. Рубінштейн "перевертає місцями" *зовнішнє та внутрішнє* і характеризує останнє як "причину самого себе"; центральною є "ідея людини як суб'єкта життя"; у книзі розгортається "концепція філософської антропології" [39, с. 20, 25]¹⁸. Для нас очевидно, що це не так.

¹⁸ У коментаріях [38, с. 423] ці автори говорять прямо протилежне: С.Л. Рубінштейн, опрацьовуючи принцип детермінізму, йде слідом за І.М. Сеченовим і І.П. Павловим та утверджує думку про "переломлення зовнішнього через внутрішнє". Очевидно, коментарі писалися раніше (див. зноску 13). →

Центральною, тобто такою, що стосується усіх питань, які розглядаються у книзі, – психології, гносеології, онтології, етики, є *ідея існування людини всередині буття*. У першій частині книги принцип детермінізму характеризується безвідносно до цієї ідеї, у другій – з огляду на неї. Ніякого “перевертання місцями” немає. Думка про внутрішнє “як причину самого себе” вченому глибоко чужа. Принцип детермінізму ускладнюється, набуває суперечливого змісту, проте у свою протилежність не переходить. Що ж до *ідеї людини як суб’єкта життя*, то вона справді проводиться С.Л. Рубінштейном. Говориться, що життя людини протікає і як природний процес, себто у безпосередніх моральних зв’язках з іншими людьми, і з опорою на *рефлексію*, і тоді або ж втрачає моральну основу, або ж, через *позицію*, набуває нової моральності. *Вирішуючи питання етики, С.Л. Рубінштейн залишається психологом – цікавиться співвідношенням всезагального й індивідуального*. Це зовсім не “концепція філософської антропології”, що з людини виводить спосіб її буття. Учений кепкує з “куцого антропологізму”, який не враховує “об’єктивного місця людини у світі” [Там само, с. 359], а натомість наголошує, що “причетність людини до світу здійснюється і через пізнання, і через дію людини як оволодіння природою; тому праця, практика – це спеціальна основна форма співвідношення суб’єкта і об’єкта, їхньої діалектики” [Там само, с. 358]. *Як цього можна не бачити?*

Творчість ученого варто брати як невинний, закономірно суперечливий рух-поступ висхідною, вершиною якого є, ознаменована ідеєю існування людини всередині буття, нова гносеологія психології.

→ З подібним ми зустрічалися, коли досліджували життя-творчість М.В. Гоголя [див. 11]. Академік АН СРСР М.В. Храпченко, цитуючи “Авторську сповідь” у монографії “Микола Гоголь. Літературний шлях. Велич письменника” (1984), яка підсумовувала його шлях до звання Героя соціалістичної праці (1984), розривав речення письменника крапкою – щоб підвести його під образ “непримиримого борця із самодержавством”. Так само й з тією ж метою – підвести дійсне під бажане – робить К.О. Абульханова (вона ж Абульханова-Славська): цитує лише ті рядки “Людини і світу”, які узгоджуються з її оцінками. Це не С.Л. Рубінштейн, а його учениця усе “перевертає місцями”.

¹⁹ Людина – не лише уособлення суспільних стосунків; історія світу не зводиться до класової боротьби та переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої; любов людини до людини – не тільки класова солідарність і класові інтереси; природа – не лише сфера матеріального виробництва. “Спочатку “природа”, а вже потім “свідомість” (свобода) – спочатку те, що у людині спільного зі всім світом, і вже потім те, що її виділяє – особливо. Починати з другого – значить розривати корінні зв’язки людини з життям, прирікати її на розрив зі світом, на збідніле самотнє животіння (існування). Свідомість, свобода – без неї немає людини, та потрібно зберегти коріння її життя у природі, серед усього, що живе, у Всесвіті” [111, с. 395].

Водночас продовжується розуміння людини як суспільно-історичної істоти, котра здійснює своє життя шляхом практики, саме з марксистських позицій критикуються ідеї західних учених, марксистським є уявлення вченого про майбутнє людства. Це не розрив з марксизмом, а спроба його доповнити, поглибити. У середині минулого століття вчений здійснює поступ, який наприкінці століття набуде форми “неомарксизму” [40]. Це також крок, що випереджає час.

Отже, переосмислюється традиційне для *наукової раціональності* розуміння взаємин між *суб’єктом* і *об’єктом*: місце суб’єкта посідає *людина*, місце об’єкта – *світ*, відношення між ними мислиться як взаємозалежність і взаємозумовленість. І це має місце задовго до концепцій наукознавства, котрі, і саме у зв’язку з переосмисленням відношення “суб’єкт – об’єкт пізнання”, фіксують позначений *науковою революцією* перехід до *постнекласичної раціональності* [див. 119]. *Рух-поступ висхідною відбувається через повернення до ідей першого періоду творчості та вихід на новий психологічний світогляд. С.Л. Рубінштейн здійснює узагальнення, що випереджають час. Започатковується постнекласичний стиль теоретизування у психології. Це, безсумнівно, – революційний крок.*

Ідея існування людини всередині буття стає складовою онтології. Напевно, саме у цьому зв’язку вчений говорить про “основну лінію виходу за межі марксизму”¹⁹. Іншими словами, *змінюється логіка психологічного пояснення*.

Діяльність і свідомість – способи існування людини, проте такими самими способами є етичні, естетичні, моральні переживання, любов людини до людини, до світу. *Психічне* – не просто відображення буття, а ознака людини, через яку отримує визначення і вона, і світ. *Людина* – суспільно-історична істота, їй належить взяти на себе відповідальність за свої дії та будувати життя за законами людяності, краси, добра, любові. *Любов* – утвердження людського існування, найперша і найгостріша потреба людини, акт єднання з іншими людьми, умова неповторності й довершеності індивідуального

життя, віддзеркалення у ньому інших. Це – ставлення не лише до “ближнього”, а й до “далекого” у його конкретному й водночас ідеальному, всезагальному, загальнолюдському вияві. “Сенс людського життя – бути джерелом світла і тепла для інших людей. Бути свідомістю Всесвіту і совістю людства” [Там само, с. 406]. *Трагізм життя* полягає не у факті смерті, а у перериванні можливості дати ще щось людям, у незавершеності замислів, справи.

“Смерть обірвала роботу – книга залишилась у рукопису” [39, с. 17]. Це справді трагізм життя: *справа С.Л. Рубінштейна залишилась незавершеною*. Та величні ідеї безсмертні. Вони підхоплюються, стають темами *творчого діалогу*, продовжують своє існування у творчості інших учених.

§ 5. С.Л. РУБІНШТЕЙН І В.А. РОМЕНЕЦЬ: ТЕОРЕТИЗУВАННЯ І ТЕМИ ТВОРЧОГО ДІАЛОГУ

Л.С. Виготський, маючи на увазі “клітинку” економічної теорії К. Маркса, функцію якої виконує категорія **товару**, писав: “Хто б розгадав клітинку психології – механізм однієї реакції, знайшов би ключ до усєї психології” [59, с. 407]. Після *реакції* буде *знак, значення, переживання ...* *Справа Л.С. Виготського також залишається незавершеною*. С.Л. Рубінштейн розгортає власні пошуки “клітинки” психології. З цього приводу узагальнюється *перша тема творчого діалогу* з ним В.А. Роменця²⁰. Її змістом стає *категорія вчинку*.

В “Основах загальної психології” вчинок характеризується як усвідомлювана дія; моральний, суспільного змісту, акт; складова “клітинки” психології [103, т. 1, с. 28, 38, 102, 193, 199; т. 2, с. 9-11]. У наступних працях категорія вчинку як така не проглядається. Тому коли В.А. Роменець говорить про С.Л. Рубінштейна як про свого попередника, то це треба розуміти так: *відбувається поступ в одному напрямку, ство-*

рюються системи близького змісту. Водночас ці різні системи і тлумачення “клітинки” психології стають тому красномовним свідченням.

Для С.Л. Рубінштейна “клітинка” не є чимось сталим: “Відмінності психіки на різних ступенях розвитку знаходять собі відображення й у відмінності відповідної “клітинки” ... Наша відповідь, яка висуває дію як акт – у людини свідомий і дієвий, відображає наше розуміння *людської особистості*” [Там само, т. 1, с. 193] (курсив наш – П.М.). Змінюється об’єкт аналізу – змінюється “клітинка”. У “Бутті і свідомості” – це вже “цілісний акт відображення об’єкта суб’єктом” [96, с. 236], у “Людині і світі” про “клітинку” не йдеться взагалі. Зовсім по-іншому у В.А. Роменця, котрий *продовжує розпочате попередником, розгортаючи ідею вчинку як “клітинки” психології*. *Простежуючи цей процес, можна відтворити хід його теоретизувань*.

Діалог із С.Л. Рубінштейном розпочинається, напевно, ще зі студентської лави Володимира Андрійовича, з “Основ загальної психології”, точніше – з *ідеї єдності свідомості і діяльності*. Справді, якщо психічне засвідчує свою сутність і призначення через *діяльність*, то чому остання мусить мати суто предметно-матеріальний зміст? Чому *практикою* є трудова діяльність, а не історія людської думки у її розмаїтих упредметненнях? Чому положення про *активність психічного* слід узгоджувати з *ідеєю місця психічного у взаємозв’язку матеріальних явищ*, а не розуміти його як від початку активну, самоцінну і самодостатню сутність? Якщо не бути скутим марксизмом, запитання слушні. Тоді саме звідси бере початок і *культурологічний підхід у тлумаченні історії психології, і постановня теорії вчинку*. Звідси – інакше розуміння “клітинки” психології. *Творчий діалог має латентну фазу, під час якої викристалізовується позиція його ініціатора*.

У 1995 році В.А. Роменець вказує, що С.Л. Рубінштейн то розводить поняття дії і

²⁰ Л.І. Анциферова, аналізуючи ідею “клітинки”, яку називає одиницею, у творчості С.Л. Рубінштейна, відзначає: “Виділення такої одиниці завжди стояло в центрі теоретичної роботи психологів різних напрямів, і за вибраною ними одиницею можна було судити про сутність теорії, що ними розвивалася” [41, с. 61].

Мусимо заперечити. Якщо “клітинку” розуміти так, як це розуміли Л.С. Виготський і С.Л. Рубінштейн, то до них можна додати лише В.А. Роменця. Усі вони приходять до ідеї, здійснюючи акт теоретичної рефлексії над підвалинами психологічного пізнання, усвідомлюючи, що вибудувати систему психології можна лише на підставі, яка дозволяє розв’язати вузол найважливіших суперечностей. *Пошуки “клітинки” психології – пошуки моністичного принципу вирішення основної проблеми цієї дисципліни. Застосування цього принципу означає зміну стилю теоретизування, стає революційним внеском у психологічне пізнання*. Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець – учені-революціонери.

вчинку, то майже їх ототожнює. “Насправді будь-яка дія підноситься до вчинку тим більше, чим гострішою стає її внутрішня динаміка, суперечливість її структури ... Дія – це згорнутий, або ще нерозвинений учинок” [28, с. 180]. Як розгорнута дія *вчинок* охоплює ситуативний, мотиваційний, дійовий і післядійовий компоненти. *Ситуація* вказує на залежність вчинку від обставин життя людини; *мотивація* – на її здатність робити вибір, підноситися над ситуацією, перетворювати, через ідеалізацію, незалежне на залежне; *дія* передбачає встановлення відношення між метою та засобами, є реалізацією сутнісних сил людини; *післядія* – рефлексію над здійсненим і початок нового вчинку, що триває перманентно. Це є контурно окреслена *психологія вчинку*.

Загалом динаміка складових вчинку висвітлює практики людського самопізнання, процес історичного, а також шлях онтогенетичного становлення *психології людини*. За В.А. Роменцем, увесь зміст психічного зосереджується у вчинку, отже, саме вчинок має бути “клітинкою”, або логічним осередком творчих пошуків у психології. *З цієї точки відліку вчений розпочинає своє сходження до канонічної психології, справедливо вважаючи С.Л. Рубінштейна своїм попередником.*

Друга тема діалогу впливає з першої і стосується розуміння історико-психологічного процесу та психологічного пізнання загалом. Йдеться про те, що С.Л. Рубінштейн продовжує традицію “європоцентризму”, відтак виокремлює лише один аспект *всесвітньої історії психології*, і не бачить можливості будувати психологію на *культурологічних засадах*. Однак він проголошує *принцип єдності свідомості і діяльності*, котрий засвідчує: “Всі проблеми теорії та історії психології зосереджуються в єдиному – вчинковому – принципі. За його допомогою вирішується центральна проблема психології – *проблема людини*” [24, с.

898]. Відкривається можливість подолати “дуалістичне відособлення” психічного від тілесного, відшукати “справжній психологічний детермінізм”, вийти на дієво-практичні, художні, філософські, етичні аспекти психології, вибудувати “гуманістичну систему психологічних знань”. І далі, красномовно: “Завдяки дослідженням С.Л. Рубінштейна у психології постала єдина, узагальнююча *проблема – людського вчинку як логічного осередку*, що уможливорює, завдяки своєрідному чарівному акту, побачити також зв’язок психологічної системи як такої і самої історії психології, – реалізація знаменитого принципу єдності логічного та історичного, до якого так упевнено підходив у своїх визначних працях сам Рубінштейн” [Там само, с. 900]²¹.

Діалог триває і з новою силою розгорається після появи “Людини і світу”. Постає *третья тема*, за якої висвітлюються особливості *психологічного мислення і психологічного світогляду* вчених.

Характеризуючи відмінності між “Буттям і свідомістю” та “Людиною і світом”, В.А. Роменець вказує на зміщення акцентів: предметом першої праці є гносеологічне відношення (“ідеальне – матеріальне”), другої – онтологічне (“людина – світ”). Система порушується, адже це один і той самий зміст, узятий під різним кутом зору. Неточною є й *ідея існування людини всередині буття*: створюється уявлення про відокремленість людського буття і буття, визначеного людиною. Та “принципово правильними” виголошуються ідеї про безпосередню присутність психічного у світі, про світ як сукупність людей, речей і явищ, співвіднесених з людьми, про людину як “дзеркало Всесвіту”. *Мікросвіт* розуміється як “людський зріз *макросвіту*”²². “Усе слід розуміти через спосіб існування людини, тобто через людський зріз як дзеркало Всесвіту” [24, с. 146].

Поняття “зрізу” утримує в собі ідею психічного, долученого до буття людини як сукупного суб’єкта пізнання і творення дійс-

²¹ Це місце вимагає пояснення, тому що від принципу єдності свідомості і діяльності (див. § 2) до проблеми людини (див. § 4) – довга дорога. В.А. Роменець, напевно, бачить логіку переходу від цього принципу, яка пролягає через ідею місця психічного у взаємозв’язку явищ матеріального світу й приводить до ідеї існування людини усередині буття, і тому перекидає місток від одного, пов’язаного із пошуками “клітинки” періоду творчості вченого, до іншого, де ідеї вчинку як такої немає. Проблема “людського вчинку як логічного осередку” психології постає саме “завдяки дослідженням С.Л. Рубінштейна”, прямо з них вона не випливає. Цьому передує велика робота, яка здійснюється В.А. Роменцем.

²² Це ідея попередньої праці: “Мікрокосмос психологічно означає, що психіка міститься не тільки в тілі людини, не обмежується його контурами, а сягає у просторову й часову безконечність, тому весь видимий людиною світ визначений нею. Отже, можна сказати, що світ великий (макрокосмос) розкривається через світ малий, що психологічний світ відкриває позицію бачення великого світу та є його самоспогляданням” [22, с. 82].

ності. Зрізом є вже *сприймання* людини, яке – не образ речі, а сама річ, у тому її вигляді, як вона подається. *Свідомість* – це світ, що у ній наявний. Зріз своїм перетином фіксує власне людський спосіб буття, є баченням світу “зсередини”. Перехід від одного зрізу до іншого – це трансформація гносеологічного в онтологічне і навпаки. Тут зріз – акт розкриття і самопізнання світу. “У цілому вся психіка становить своєрідний *спосіб самовідображення* світу” [Там само, с. 147]. Отож це – реальний і саме вчинковий феномен буття. “*Діалектичний перехід людини і світу – ось що таке вчинок*. У такому разі він є універсальною категорією, і з нього треба починати і ним варто завершувати систему психології” [Там само, с. 150].

Висувається *гносеологічна концепція єдиного світу*, що відрізняється від рубінштейнівської. На думку В.А. Роменця, попередник недостатньо враховує своєрідність психічного, смисл якого полягає у наближенні до об’єктивності. Відбувається “упредметнення” світу, переведення його у форму людського існування. Ось чому *свідомість* – це спосіб існування “у самому Всесвіті”, а не “чужа йому суб’єктивність”; *людина* – не “об’єктивна наявність у світі”, а один із можливих зрізів світу, що передбачає *комунікацію між людьми*. У “Людині і світі” окреме Я визначається тільки через відношення до інших Я, із процесу комунікації виключається *світ*, котрий охоплює людину і постає у своєму нескінченному існуванні. *Ідея існування людини усередині буття* утримує у собі цю думку, проте “можна сказати більш точно: і людина, і буття вміщують і конечно, і безконечно” [Там само, с. 149]²³.

Диспутуючи із С.Л. Рубінштейном, В.А. Роменець здійснює принциповий крок: проголошує ідею “великого монізму Всесвіту”, за якою *внутрішнє і зовнішнє – не сторони*

однієї реальності, а аспекти опосередкованого вчинком єднання людини зі світом. У такий спосіб ідейно сходять моністичне вирішення основної проблеми психології. Так само, як і в С.Л. Рубінштейна, на зміну класичному, що оперує протиставленням, і неklasичному, як у Л.С. Виготського, який знаходить єдність внутрішнього і зовнішнього у самому психічному, приходять постнеklasичне теоретизування, сумірне із теоретизуванням у сучасному природознавстві²⁴. Один учений продовжує іншого. Діє **принцип доповнюваності** у становленні цілісної картини психологічних знань.

Учені свідомі того, що суперечність між психічним, *внутрішнім*, і непсихічним, *зовнішнім*, розв’язується на підставі *всезагального*, а не просто загального, як у Л.С. Виготського, *психологічного світогляду*. *Та лише В.А. Роменець озброєний моністичним принципом і водночас категорією вчинку, що забезпечують логічну стрункість і цілісність його системи*. У цьому відношенні він перевершує С.Л. Рубінштейна. Передусім дається *взнаки відмова від пошуків “клітинки психології”, цілісність системи вченого порушується*; проте саме завдячуючи С.Л. Рубінштейну. *Творчий діалог – механізм дії принципу доповнюваності у становленні повного горизонту психологічних знань*.

Рухаючись у від початку обраному напрямку, створюючи величну систематизацію набутих людством психологічних знань, В.А. Роменець розгортає оригінальну систему психології, позначену сув’яззю наріжних ідей: “Учинок являє собою єдність внутрішнього й зовнішнього, тілесного й духовного, біологічного й соціального, індивідуального й суспільного, свідомого, несвідомого й надсвідомого, структурно, функціонально й генетично поєднує у собі ствердження і

²³ Висловлюючи свої думки, В.А. Роменець використовує метафори, художні образи, його мислення – абстрактно-логічне і конкретно-образне водночас. Цього разу *світ* він пропонує уявити “кулею безконечного буття”, а *людину* – “особистісним розрізом” цієї кулі [Там само, с. 728]. Тоді стосунки між людьми – розрізи кулі, що перетинаються в її осі. Людина прагне “перетворити особистісний зріз” у кулю безконечного буття і здійснює це *вчинком*. Світ входить у людину як її визначеність; сутність людини полягає в намаганні злитися з безконечним змістом Всесвіту й водночас у набуванні та утіленні нею своєї індивідуальності. *Психологію людини* можна зрозуміти, взявши до уваги опосередковану вчинком, суперечливу єдність людини зі світом.

²⁴ З огляду на новітні тенденції у психології, характеризує творчість ученого Т. Титаренко [29]. Логіка така: В.А. Роменець висловлював думки, що корелюють, часом випереджуючи, з “постмодерністським” баченням людини. Наше бачення [див. також 5; 9: 86; 87] в іншому: вчений зробив у психологію революційний внесок, започаткувавши нову гносеологічну концепцію, нову наукову раціональність, новий спосіб вирішення основної проблеми цієї дисципліни. Це – постнеklasична, а не “постмодерністська” психологія.

заперечення, творення і репродукування, свободу і необхідність” [28, с. 165]; “Зрозуміти історично усвідомлювані форми вчинку означає зрозуміти якісно відмінні етапи становлення самої психології, зрозуміти її історію” [Там само, с. 174]; “Історія психології стає феноменом історичної психології” [24, с. 69]; “У вчинкові водночас розкривається вся психіка людини” [22, с. 535]. “Предметна діяльність, темперамент, гра, характер та всі інші визначення психічного можуть і мають бути зрозумілі у своїй структурі як учинок” [28, с. 189–190]; “Дію завершено, але вчинок ще не завершується ... саме після вчинкової дії людина відчуває справжній драматизм учинку як такого” [24, с. 51]; “У вчинковому історико-психологічному поступі, а також у систематизації психологічних знань ідея канону є душею поступального руху” [Там само, с. 844].

Учинок тлумачиться як “клітинка” психології, одиниця культурно-історичного поступу людства та людського самопізнання; як віддзеркалення психології людини на певному етапі її історичного становлення; як історичний, онтогенетичний і психологетичний механізм людського життя і людської психології; як індивідуальна активність, у процесі якої психіка людини набуває вчинкових ознак; як підвалина індивідуального і всезагального буття і провідна категорія психології, що відображає цю обставину; насамкінець як вектор, котрий несе у собі прагнення людини збагнути смисл життя, а також смерті, спрямовує психологічне пізнання до взірцевої суті учинку. Застосовуються різні, взаємно пов’язані форми аналізування вчинку – історична і логічна, онтологічна і гносеологічна, рефлексивна і канонічна.

Розгортається “Велика Логіка Вчинку”. Конкретний *учинок* постає саморушною, детермінованою і самодетермінованою внутрішньо-зовнішньою активністю, субстанцією й актом єднання *людини зі світом*, у процесі

якого *індивідуальність* піднімається до рівня *всезагального* й, головню посередністю *високоморального вчинку* як *акту творчості*, виявляє свою дійсну роль і справжнє призначення у світі; *життя людини* є перманентно здійснюваним учинком, трансцендентним феноменом, *конечним*, що містить у собі *безконечне*, і *воднораз* *унікальним*, що переживається як *наповнена подіями* тривалість.

Теорія вчинку поглиблюється, ускладнюється, диференціюється й інтегрується, стає *системою систем*, вершиною якої є система *канонічної психології* (*вчинок* як взірць повноти людського існування, свідчення активності психічного, субстанційної атрибуції, досконалого відтворення в унікальності всезагального). В.А. Роменець знаходить адекватну форму вираження того, до чого невпинно наближається упродовж усього *життя-творчості* як *учинку-подвигу* в психології, яке ще чекає свого осмислення та освоєння²⁵.

§ 6. СПРОБА “ТВОРЧОГО СИНТЕЗУ ВЧЕНЬ РУБІНШТЕЙНА І РОМЕНЦЯ” ТА ЇЇ ОЦІНКА

Спроба здійснюється В.О. Татенком у руслі кроків, присвячених обґрунтуванню нової *парадигми психології*. Спочатку мовиться лише про С.Л. Рубінштейна. Відзначається, що він не довів “зняття” Г.В.Ф. Гегеля до “розуміння людського індивіда як суб’єкта психічної активності, для якого розвиток власної психіки, душі і духу є метою і цінністю” [120, с. 25]. Далі стверджується, що саме С.Л. Рубінштейн “одним із перших у сучасній психології спробував з позицій онтології підійти до предмета психології ... з боку того специфічного способу (і здатності) відтворення дійсності, що притаманний системі психіки” [25, с. 39], що саме його ідея “онтологізації суб’єкта” відкриває можливість розробки “нового перспективного теоретико-методоло-

²⁵ Порівняно з рівнем освоєння творчості С.Л. Рубінштейна, зроблено лише перші кроки. У цьому плані привертає увагу стаття О.А. Бреусенка [47], де аналізується логіка історико-психологічних праць В.А. Роменця.

Ми неодноразово зверталися до творчості видатного вченого [див. 4; 5; 7-14; 86-88]. Наразі пропонуємо періодизацію *вчинкової логіки теоретизувань*, взявши до уваги її “спіралі” (В.А. Роменець). Перший виток спіралі – “Психологія творчості” [23] (*ідея вчинку, структура і процес вчинку як морально-комунікативного акту*); другий – усі історико-психологічні праці вченого [17–22; 24] (*ідея вчинку, теорії історії всесвітньої психології, теорії людського самопізнання*), третій – “Життя і смерть у науковому та релігійному осмисленні” [94] (*теорія вчинку як засіб вирішення проблеми життя і смерті, теорія смислу життя і смерті, теорія життєвого шляху людини*), четвертий – “Історія психології ХІХ – початку ХХ століття” [22] (*теорія вчинку як теорія онтогенезу психічного, теорія історичної і культурно-історичної психології*), п’ятий – “Історія психології ХХ століття” [24] (*теорія вчинку як теорія людини як особистості, теорія життєвого шляху людини, теорія смислу життя і смерті, філософія минулого, психософія вчинку, теорія канонічної психології*).

гічного напрямку досліджень”, який може отримати своє адекватне вираження у понятті “психологія суб’єктності” [26, с. 114]. На цьому етапі міркувань парадигма називається *суб’єктною*. Стверджується, що не просто *психічне*, чи то *діяльність*, а **ставлення** людини до самої себе як до *суб’єкта*, відповідального за функціонування власної психіки, що у самому собі відшукує джерела і рушійні сили її розвитку, має бути *предметом психології*.

Наступний крок і перехід тепер вже до *суб’єктно-вчинкової парадигми* робиться у статті, оприлюдненій у збірнику “Людина. Суб’єкт. Вчинок”, присвяченому 80-річчю від дня народження В.А. Роменця, складеному за редакцією автора статті (див. § 5)²⁶.

Парадигма розуміється за Т. Куном [72, с. 11], як досягнення, що слугує науковому співтовариству моделлю для постановки та вирішення нагальних проблем. Але ж Т. Кун висуває це поняття, досліджуючи історію “нормальної” науки – природознавства. Психологію такою наукою не вважає, і має рацію. Якщо ж парадигма існує “стільки і таких, скільки і яких фундаментальних суперечностей виявила психологія як суб’єкт пізнання у своєму об’єкті – психіці” [27, с. 320], то їхня кількість прямує до нескінченності. А суперечність як була, так і залишається суперечністю, у науці вона називається проблемою і не може самодостатньо слугувати моделлю для розв’язку. Можливо, психологія потребує нової парадигми, якщо під останньою розуміти нове бачення і новий спосіб дослідження психічної реальності. Проте, за Т. Куном, парадигма народжується у надрах творчості видатного вченого, а вже потім усвідомлюється й береться на озброєння його послідовниками. У природознавстві не буває, щоб парадигма спочатку кимось формулювалася, а потім була для інших зразком при вирішенні якихось проблем. Чому так має відбуватися у психології? Виявляється, щоб “креативно диференціювати й інтегрувати різні напрямки психологічної науки” [Там само, с. 330].

Яке б величне завдання не ставив перед собою вчений, воно не знаходить розв’язку,

якщо його постановка неправомірна. І Л.С. Виготський, і С.Л. Рубінштейн, і В.А. Роменець здійснюють інтеграцію психології у межах створюваної ними теоретичної системи. *Поза теорією інтеграції психології бути не може, які б способи для цього не застосовувалися.*

Способом, до якого вдається В.О. Татенко, стає “сутнісне довизначення” положень теорій С.Л. Рубінштейна та В.А. Роменця. Розпочинається ця операція із заяви: “Суто людське, душевне, духовне психічне не може визначатися як “ззовні” детерміноване без урахування його відношення як цілого до самого себе і до інших цілих. Зрозуміло, що принцип пояснення через “інше” є необхідним, але недостатнім, особливо ж у випадках, коли об’єкт і суб’єкт збігаються, становлять одне й те саме” [Там само, с. 324].

Суб’єкт і об’єкт у психології справді збігаються: суб’єкт пізнає те (об’єкт), носієм чого є він сам. Це *коло пізнання*, яке упродовж історії цієї дисципліни або ж фіксується – з допомогою *дуалістичного принципу* вирішення *основної проблеми психології*, або ж розривається – завдяки *моністичному принципу* [86]. Постають *класична, некласична і постнекласична психологія* із властивою кожній *науковою раціональністю*. Саме це поняття, а не поняття парадигми, є ланкою зв’язку між природознавством і психологією, й характеризує психологічне пояснення, взяте у плані його історико-логіко-психологічних форм.

Суб’єкт і об’єкт збігаються, проте це не “одне й те саме”. Вже тому, що психічне – продукт і момент їхньої взаємодії. Так у С.Л. Рубінштейна, і так само у В.А. Роменця. Якщо ж так, як у В.О. Татенка, то *об’єкт як світ*, де суб’єкт, долаючи його супротив, здійснює дії-вчинки, вирішує проблеми-суперечності, творчими внесками, через комунікацію, поєднується як *індивідуальність* зі *всезагальним*, щезає. *Категорія суб’єкта в назві збірника відсутня не випадково. Поняття суб’єкта не розмикає, а навпаки замикає коло пізнання. Саме звідси джерелить отожднення суб’єкта й об’єкта, а відтак і вихід на принцип індетермінізму.* Стосовно творчості С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця, то це крок у діаметрально протилежному напрямку.

²⁶ Назва збірника не відповідає категоріальній рамці мислення В.А. Роменця: “Людина. Вчинок. Світ” (див. § 5). Далі – більше: у збірнику немає жодної (!) статті, присвяченої аналізу творчості ювіляра. Натомість є стаття неодноразово згадуваної К.О. Абульханової-Славської [1], яка (стаття) не має жодного (!) відношення до В.А. Роменця. А далі – більше нікуди. Тексти вченого, які подаються під назвою “Вчинок і постановня канонічної психології” [15], – це тексти “Історії психології ХХ століття” [24, с. 726-743], що жодного (!) відношення до цієї назви не мають. Про постановня канонічної психології Володимир Андрійович говорить зовсім в іншому місці [Там само, с. 824-835]. І сумно, і соромно.

Класичну психологію В.О. Татенко характеризує не за типом раціональності, а за “безсуб’єктивним” характером. “Суб’єктивною” і, мабуть, неklasичною, психологія стає тоді, коли приходиться до визнання ролі суб’єкта у розвитку власної психіки. Висловлюється припущення, що “людська суб’єктивність у людському індивіді запотенційована цілісно, тотально, системно, на всіх рівнях..., що лінійно-нелінійний процес її порівневої ініціативної самоактуалізації за власне людським проектом розпочинається вже зі стадії зиготи” [Там само, с. 327–328]. Такі ж припущення висловлювали представники преформізму у середньовіччі, тоді вони уявляли собі “гомункулуса” – маленьку людину, що міститься у статевій клітині. І вже тоді мали опонентів, котрі очікували від них раціонально набутих знань.

В.О. Татенко своїми опонентами вважає тих, хто розглядає людину як “частинку чогось більшого” – макрокосмосу, історичного поступу суспільства, соціального організму тощо, не помічаючи, що у такому разі його опонентами стають С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець. *Тому що не мислять протиставленнями “суб’єктне – об’єктне”, заперечують дуалістичне й утверджують моністичне і саме детерміністичне психологічне пояснення, висувають концепцію єдиного світу, за якою людина і світ, суб’єкт і об’єкт існують в одній системі координат.*

“І наші давні попередники, і сучасні мислителі – представники різних шкіл – стають практично однодумцями, коли йдеться про те, суттєве, що виокремлює людину із загалу Всесвіту, а саме про можливість досягнення нею рівня власне суб’єктивного буття, що передбачає: по-перше, вивільнення від об’єктивних визначень і предметно-речових залежностей, від зовнішніх форм природного і соціального детермінізму, а по-друге – можливість вільного творення світу і себе у цьому світі, спроможність бути автором власного життя” [Там само, с. 329]. *Не лише творчість С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця, а й уся історія психології підводиться під спільний знаменник – ідею суб’єктивності та похідну від неї ідею людини як автора власного життя.*

Перша ідея у пошуках учених присутня, проте висувається вона саме з огляду на залежності, про які говорить В.О. Татенко.

Із “загалу Всесвіту” людина не виокремлюється, вона у ньому, віддзеркалюючи Всесвіт, безпосередньо присутня. Поняття суб’єкта психічної активності, до якого, посилаючись на В.А. Роменця, апелює цей учений, висувається у зв’язку з вчинковою теорією історичної психології [22, с. 8–31] й до міркувань В.Т. Татенка відношення не має. Що ж до другої ідеї, то, за В.А. Роменцем [24, с. 711–712], “автором власного життя” варто назвати *натхненну особистість, життя якої є перманентним учинковим поступом індивідуального до всезагального, безконечного, від минушого, через триваюче, до вічного. Це – героїчна, і саме історична, особистість.*

Суб’єктно-вчинкова парадигма “синтезується” В.О. Татенком після того, як думка В.А. Роменця про вчинок як “клітинку” психології перетворюється на положення про вчинок як осередок спочатку “психічного”, а потім “суб’єктивного”, й після того, як *учинок суб’єкта стає суб’єктом учинку*, котрий “принципово не може вчиняти під впливом зовнішніх стимулів” [27, с. 344]. Начебто немає психології вчинку, де моменти детермінації і самодетермінації щільно переплітаються; немає світу, у якому й у відповідь на запити якого вчиняє людина; немає людини, котра власним життям дає оцінку принципу індетермінізму – ту саму, яку давали йому С.Л. Рубінштейн і В.А. Роменець²⁷.

Завершуючи дослідження, автор стверджує те саме, з чого розпочинає: суб’єктно-вчинкова парадигма “створює широкі можливості, щоб ... інтегрувати в сучасній психології традиційно конкуруючі між собою ... методологічні підходи” [Там само, с. 354–355]. Відповіді на запитання, як саме це відбувається, немає. Водночас вносять корективи у визначення предмета психології. Тепер це не “суб’єкт свого психічного світу” [25, с. 37], а ставлення людини “до самої себе як усвідомлюючої і розвиваючої себе через учинок душевно-духовної істоти – автора і відповідального виконавця проекту власного буття” [27, с. 352].

Відзначається також “унікальні”, після “радянської доби”, можливості дослідження “індивідуального неповторного душевно-духовного світу людини, її самотворчих сил, маючи на меті побудову цілісної, гар-

²⁷ “Усе детерміновано, і будь-яка наука виходить з цього положення, якщо тільки хоче бути наукою і встановлювати певні залежності в межах психологічних феноменів” [24, с. 856].

монійної, більш “людської”, гуманістичної картини психічного життя” [27, с. 355]. *Гуманістична психологія, існування якої пов’язується зі зміною державної ідеології, протиставляється сцієнтиській* – з посиланням на В.А. Роменця, який закидав останній “нехтування духовним сенсом людського існування” [22, с. 597].

Не говориться, що в наступній праці вченого критики зазнає саме гуманістична психологія [24, с. 352–356, 736, 825–826, 894]. Вчений зауважує, що вона видається “однобічною”, заводить у “глухий кут суб’єктивізму”. Іронізуючи, називає її “самопсихологією” та “психологією Мюнхгаузена, що сам себе піднімає за волосся” [Там само, с. 825, 826]. Терміни “самоздійснення” та “самореалізація”, якими оперують представники цього напрямку, мають, на його думку, “преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту..., а це, зі свого боку, інтегрує соціально-комунікативний смисл людської природи” [Там само, с. 736]. Доводимо, що таким же способом послуговується К.О. Абульханова-Славська стосовно творчості С.Л. Рубінштейна (див. § 6). Та й обґрунтовує таку саму – *гуманістичну* – “психологію Мюнхгаузена”.

Психологія справді перебуває в “об’єктному” вимірі, питання про “суб’єктну” психологію В.О. Татенком поставлене, напевно, правильно. *Неправильним, неадекватним суті теоретичного світу С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця стає задум і спосіб дослідження*²⁸.

Вчення великих достойників варто не “творчо синтезувати”, а, з огляду на явище *творчого діалогу*, вивчати, для того щоб гідно, зі знанням справи, продовжувати психологічне пізнання.

§ 7. С.Л. РУБІНШТЕЙН І ПОСТРАДЯНСЬКА ПСИХОЛОГІЯ

Становлення пострадянської психології відбувається не стільки через проголошувану колишніми радянськими вченими “деідеоло-

гізацію”, скільки через детеоретизацію психології. Головний редактор “Вопросов психологии” К.В. Щедрина [125] відзначає, що у 90-х роках рубрика “Теоретичні дослідження” часто залишалась незаповненою. За словами В.П. Зінченка, хоча підготовка психологів досягла “гомеричних розмірів, робота у царині теорії психології “завмерла”” [68, с. 14]. Триває, радше, період розгубленості. Російські психологи стоять на роздоріжжі: куди рухатися далі? Брати на озброєння здобутки західної психології, чи шукати власний шлях? Це має бути шлях плюралізму, тобто розмаїття точок зору на психічне, чи монізму? Як ставитися до напрацювань радянської доби? Який науковий світогляд застосовувати? Саме про це говориться у дискусіях, що проходять тоді в Росії [див. 92; 93]. Історія повторюється (див. § 1), психологи знову будують “нову науку”.

Невдовзі ситуація змінюється: аналізуються тенденції розвитку світової науки, опрацьовуються нові підходи до дослідження психічної реальності [64; 82; 126]. Водночас уже вдруге (див. § 3) розгорається дискусія з приводу сформульованого С.Л. Рубінштейном *принципу детермінізму*. І тут з’ясується, що роль *ідеологічного* до заміни одних гасел іншими не зводиться, що ідеологія є невід’ємним моментом бачення суб’єктом реальності й присутня у кожному акті психологічного пізнання, що слід розрізняти ту ідеологію, на запити якої відгукуються психологи, і ту, яка входить в основу основ психологічного мислення²⁹.

Серед учнів вченого лише А.В. Брушлинський [48; 53; 54] послідовно проводить ідеї вчителя й говорить те саме, що й раніше: *людина – суб’єкт діяльності* як вища система психологічна цілісність, що формується в ході історичного й індивідуального розвитку, у процесі спілкування та інших видів активності, за органічної єдності біологічного і соціального; *психічне* об’єктивно існує як суб’єктивне, тобто приналежне суб’єкту – і конкретному індивіду, і спіль-

²⁸ Віталію Олександровичу ця оцінка відома. Реакція не забарилася, проте до творчого діалогу стосунку вона не мала. Усього лише проілюструвала стан, яскраво схарактеризований А.В. Фурманом [31], у якому донині перебуває українська психологія.

²⁹ На думку В.А. Роменця [24, с. 867–895], ідеологія засвідчує свою присутність уже в “ядрі” психологічної системи (усі складові вчинку мають ідеологічний зміст, що визначається знаннями про світ, людину, місце людини у світі та про те, на яких ідейних засадах вона має вчиняти), змісті свідомості та еволюції світоглядних настановлень людини (від антагоністичного ставлення до примирення зі світом), як рушійна сила розвитку психологічних понять, зрештою, як *тоталітарне мислення* у психології.

ностям, і людству в цілому; *суб'єкт* є активною внутрішньою інстанцією, через яку переломлюються зовнішні впливи, складовою якої є успадковані і вроджені анатомо-фізіологічні задатки; *внутрішні умови* формуються і розвиваються як багаторівнева система; має місце безперервна, недиз'юнктивна взаємодія внутрішнього і зовнішнього, *суб'єкта і об'єкта*. “Зовнішнє, діючи тільки через внутрішнє, істотно залежить від нього” [54, с. 13].

К.О. Абульханова-Славська рубінштейнівський принцип детермінізму перетворює на принцип індетермінізму (див. § 4). “По новому”, називаючи людину “творцем власної долі”, прочитує праці вчителя і Л.І. Анциферова [42]. У цьому ж ключі висловлюються В.Е. Чудновський [122] і В.Д. Шадриков [123]. Сповнені драматизму спроби С.Л. Рубінштейна сформулювати принцип детермінізму й, відповідно, вирішити основну проблему психології, зводяться до ідей, котрих у того не було, і бути не могло.

Винятком стають праці А.С. Арсеньєва [43–45]. Відзначається, що вчений заперечує новоевропейський раціоналізм, переосмислює відношення “суб'єкт – об'єкт” й переходить до аналізу відношення “людина – світ”. *Людина* характеризується як “потенційна нескінченність”, яка не на боці свідомості і не на боці буття (“Буття і свідомість”), а на боці світу, якому “еквівалентна”. Відбувається перехід від гносеологічних до онтологічних категорій і “переворот у власній свідомості” С.Л. Рубінштейна: “не людину слід розуміти через світ, а світ через людину” [45, с. 141]. Отже, не “зовнішнє переломлюється через внутрішнє”, а “внутрішнє переломлюється через зовнішнє”. А.С. Арсеньєв переконаний, що учні С.Л. Рубінштейна не розуміють вчителя; проводять пряму лінію від попередніх праць до останньої; подають психічне у коорди-

натах соціального, а не всезагального часу³⁰.

Пропонується глибоке прочитання текстів і контекстів “Людини і світу”, однак без уваги, що мають місце *нашарування думки*, що у процесі *діалектичного руху-поступу висхідною* нові ідеї, навіть заперечуючи висловлені раніше, їх продовжують (див. § 4). “Переворот у свідомості” С.Л. Рубінштейна відбувається, й саме у моментах, які відзначаються, та *до перевороту вчений неухильно наближається упродовж всього життя-творчості: ідея єдності людини і світу переходить в ідею людини як Всесвіту, що усвідомлює сама себе, остання – в ідею існування людини усередині буття. Постає нова гносеологія психології, у світлі якої внутрішнє не “переломлюється” через зовнішнє, а суперечливо з ним поєднується.*

Ті, хто “по-новому” прочитує С.Л. Рубінштейна, не визнають зовнішньої детермінації психічного, утверджують ідею нічим не обмеженого розвитку психіки³¹. *Психічне тлумачиться як причина самого себе, як процес самопородження, саморозвитку, самоздійснення* (див. § 6). Людина перетворюється на “психічного суб'єкта”, існування якого послідовно, в усіх працях, заперечується С.Л. Рубінштейном. *Знімається основна проблема психології, панує постулат безпосередності, психологія замикається у колі пізнання й повертається у своє картезіанське минуле.*

Висловлюється розмаїття ідей, проте серйозних зрушень у царині теорії психології не відбувається. *Відмова від минулого не сприяє наближенню майбутнього.* Позитивні тенденції спостерігаються, завдячуючи подвижницьким зусиллям А.В. Брушлинського – тоді директора Інституту психології РАН [див. 66]. Саме там проводяться дослідження, котрі засвідчують: *ідеї С.Л. Рубінштейна мають нетлінну наукову цінність.*

О.О. Сергієнко оприлюднює результати [112], які буквально перевертають уявлення

³⁰ К.О. Абульханова-Славська, разом із В.А. Брушлинським [36], спочатку заперечує А.С. Арсеньєву, а потім [33; 39] дослівно повторює його оцінку творчості С.Л. Рубінштейна. А.В. Брушлинського, на жаль, уже немає [121]. Захищати позиції вчителя вже нікому.

А.С. Арсеньєв [43] гідно виконує цей обов'язок, й у відповідь на закид філософа В. М. Розіна (“тип свідомості і мислення, який проголошував Рубінштейн, сьогодні значною мірою є архаїчним. Ми вже так не мислимо” [див. 93, с. 16]), говорить: “архаїзм” – це повернення до витоків стану, в якому донині перебуває психологія, й засаднича умова подальшого руху вперед.

³¹ Формула С.Л. Рубінштейна стає тотожною формулі О. Леонтьєва (див. § 1), хоча не відповідає теорії ні того, ні іншого. Відбувається стирання відмінностей між школами Л.С. Виготського і С.Л. Рубінштейна. Тепер представники першої, характеризуючи [див. 69; 71; 80; 90], говорять те ж саме, що й представники другої.

про психічний розвиток у ранньому онтогенезі. Виявляється, немовлята здатні передбачати наслідки своєї взаємодії з оточенням й узгоджують свої можливості з особливостями привабливих для них об'єктів; раніше, ніж сприймання поєднується з дією, упорядковують фрагменти образу у цілісні функціональні структури. Підтверджується думка С.Л. Рубінштейна, що *внутрішнє передує зовнішньому*. Спочатку це глобальні категоріальні репрезентації, які через виділення специфічних, а вже потім спільних рис об'єктів, щодалі то більше диференціюються. С.Л. Рубінштейн має рацію: *відбувається аналіз через синтез*. Предметом його дослідження була “вторинна суб'єктність”, новітні дані дозволяють говорити про “первинну суб'єктність”, а отже, – *континуальність психічного*.

В.В. Знаков [70] розвиває ідею С.Л. Рубінштейна про *існування людини усередині буття*. Людина – одиничне, де потенційно наявне всезагальне; суб'єкт, будучи безпосередньо долученим до процесу пізнання, здійснює акти розуміння буття – прищеплення до смислів і цінностей буття. Має постати *психологія людського буття* й здійснити перехід до вивчення того, як людина розуміє факти і події життя, відкриває для себе *смисли і цінності* життя, виходить за межі наявного, реалізує покликання, здійснює справу життя, вирішує проблеми смислу життя, свободи, духовності, гуманізму, ставлення людини до життя і смерті. *Російські психологи, які приймають рубінштейнівську гносеологію єдиного світу, лише починають дивитися у той бік, куди В.А. Роменець уже проклав широку дорогу.*

ПІСЛЯСЛОВО, АБО ЖИТТЯ-ТВОРЧІСТЬ У ДЗЕРКАЛІ ТЕОРЕТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У збірнику, присвяченому 100-річчю від дня народження С.Л. Рубінштейна, оприлюднюються кілька сторінок нотаток, датованих 1958 роком, під назвою “Історія створення книги “Людина і світ””. Про книгу не йдеться, натомість позначаються віхи *життя-творчості* автора, що ведуть до цієї книги. Напевно, це нотатки наміру викласти “духовну автобіографію” – через “історію й аналіз основних філософських та етичних проблем, як вони поставали в ході мого життя (першої половини ХХ століття)” [99, с. 413]. А до фінішу життя залишається два роки...

Психологічне значення нотаток надзвичайне. *Теорія життєвого шляху особистості*, яка викладається в “Основах загальної психології” в абстрактно-категоріальній формі, постає у конкретному вимірі. Висловлена там *ідея живої людини* [103, т. 2, с. 236] повертається у психологію в особі її автора. Нам нотатки дають змогу перевірити висновки дослідження, які у процесі викладу виділялися курсивом, й прокоментувати *рух-поступ висхідною*, поданий наразі у *дзеркалі теоретичної рефлексії* вченого.

Так само як і в теорії, життєвий шлях висвітлюється через відображення у царині *самосвідомості*. В обох випадках йдеться про позначений *подіями* періодичний *зовнішньо-внутрішній* процес становлення *людини як особистості*. Лише в останньому випадку на першому плані сповнений драматизму *рух думки*, котра б'ється над вирішенням життєвих, наукових і світоглядних проблем, а у своєму завершальному акті оцінює зроблене. *С.Л. Рубінштейн іде обраним ще в юності шляхом, долаючи труднощі, осмислюючи пройдене, демонструючи взірєць життя-творчості – невпинних, від праці до праці, пошуків істини.*

Суперечність, яка має місце в “Основах загальної психології” (див. § 2), знімається на користь ідеї *активності особистості* у процесі *теоретичної діяльності*. *Принцип єдності свідомості і діяльності втрачає силу*. Тепер свідомість не “сторона діяльності”, а сама діяльність і саме *зовнішньо-внутрішньо детермінована*. Це, мабуть, головний показник відстані у 12 років, які відділяють нотатки від книги.

Подією дитинства стає нервово захворювання батька та пов'язане з цим погіршення стосунків у сім'ї. Постають “моральні проблеми ... Вони зберегли для мене всю свою значимість і далі, упродовж усього мого життя” [99, с. 413]. Загострюється *самосвідомість*, ведуться пошуки “ідеального”. “Зародження почуття відповідальності. Ставлення до життя, котре унормовується. Відкриття етичної проблематики” [Там само, с. 420]. Теорію, що викладається у книзі, варто було б уточнити: *існує логіка життєвого шляху; надзвичайно важливим його періодом є дитинство; події життя відбуваються на тлі психічного розвитку людини, загострюють самосвідомість, задають напрям руху-прориву вперед; зовнішнє переломлюється через внутрішнє, та у різні періоди життя це відбувається по-різному.*

“Дві є у житті прекрасні пори – роки юності і завершення життя ... На новому заключному етапі – знову як у юності – філософські питання (світогляд)” [Там само, с. 420]. *Життєвий шлях має світоглядний вимір, найважливішими його періодами є юність і літній вік. Юність – це: “Пошуки істини. Найвеличніше питання про смисл життя. Знайомство з духовною ситуацією свого часу. Суд над неправдою життя. Революція. Перебудова суспільства і правда життя”* [Там само]. Й у іншому місці: “Цікавість до філософії, до світоглядних проблем й усвідомлення несправедливості форм тодішнього суспільного життя схрестилися на інтересі до марксизму: юність – сидіння над “Капіталом” і міркування над проблемою співвідношення гносеології та історичного матеріалізму [Там само, с. 414]. *До системи марксистської психології вчений рухається за логікою власного життя.*

Поруч з К. Марксом ставить Платона, Р. Декарта, Б. Спінозу, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Л. ван Бетховена, Ф.М. Достоєвського, Л. Шестова, Л.М. Толстого, М. Горького, М. Ганді. *Визначна особистість формується шляхом творчого діалогу із визначними особистостями. І відбувається це непросто, а через невдоволення, сумніви, вироблення власної позиції. Це стосується й “марбурзького” періоду. “Тут та ж сама невдоволеність і власна філософська концепція. Прагнення вивільнитися з лещат чистої думки і прокласти собі шлях до реальної дійсності – ось основне”* [Там само]. *Стають зрозумілими витoki ідеї живої людини. Юність ученого утримує, звісно, у зародку, все, що потім розгортається упродовж життя-творчості.*

Повернення додому й “гаряча симпатія до більшовиків. Подальші внутрішні конфлікти і душевні сумніви: проблема революції і насильства” [Там само, с. 115]. *Це знову етика, тема дитинства переходить у тему юності. “Та юність моя, коли я хворий, часто хворобою серця прикутий до ліжка, або у всякому випадку відрізаний від активного життя, я вчився (читав) і мріяв, мріяв і читав – юність моя, переповнена пошуків і пристрасті, була над голови занурена у проблеми добра і зла, неправди, яка панує у світі, і шляхів її подолання”* [Там само, с. 419]. Хвороба, про яку згадується вже вдруге, напевно, подія-поштовх руху-змін у певному напрямку: “Усе, що я потім робив за ха-

рактером моєї офіційної діяльності було так чи інакше відчуженою від мене діяльністю, якщо я не знаходив у ній якогось зіткнення з етичними, а потім – ширше – світоглядними проблемами” [Там само, с. 414]. Далі визнання: “За покликанням, за складом думки я філософ і притому філософ, серцю якого близька не тільки теорія пізнання, але особливо етика, а офіційно я психолог. Звідси гумористичний аспект мого ставлення до мого фаху (“у психології я випадкова людина”)” [Там само, с. 421].

Вчений, начебто, вимушено стає психологом, однак його життя-творчість – непрямолінійний поступ в одному напрямку: етичні проблеми першого періоду творчості виливаються у текстах четвертого періоду, котрий продовжує другий і третій. “Людина і світ” виростає із “Буття і свідомості”, “Буття і свідомість” – із “Основ загальної психології”, “Основи загальної психології” – із “Проблем психології у працях Карла Маркса” (див. §§ 2–4). Вчений неухильно рухається до принципу детермінізму, змінює формулювання, причому останні – не лише у зв’язку з онтологією, а й етикою. Відбувається повернення до теми юності й водночас продовження тем наступних періодів життя. Поділу життя на філософський і психологічний періоди немає. Завдячуючи “випадковості”, психологія підноситься на рівень філософської, фундаментальної дисципліни. С.Л. Рубінштейн відкриває дорогу, якою після нього йдуть інші психологи (див. § 5). Випадковість стає закономірністю.

“Зрілі роки” характеризуються скупом: читає курси теорії пізнання, філософських основ математики, теорії відносності. Унаслідок оголошення останньої “ідеалізмом”, відходить до викладання психології. Потім, уже у зв’язку з перетворенням психології на педологію, обіймає посаду директора наукової бібліотеки в Одесі. Наступні події взагалі окреслює кількома словами: “Кафедра в Ленінграді ..., Сталінська премія. Створення кафедри і відділення в МДУ у Москві тощо” [Там само, с. 417]. Важкі сторінки життя (“виявляється, я псевдовчений, я помітний агент американського імперіалізму..., мої праці ... – це псевдонаукові праці”) згадує “з гумором” [Там само]. У кожного вченого своє життя і своє до нього ставлення. “Служба. Більша чи менша успішність (“кар’єра”). Вченість і буденщи-

на. Успішність у житті і пустота” [Там само, с. 420]. “Із всього цього періоду – одна страшна і прекрасна зима 1941/42 рр. Блокада. Перевірка величності людей. ... Життя на межі смерті. Жах і краса життя – один (кожен) за всіх” [Там само]. *І найстрашніше, що випадає пережити, оцінюється з етичних та естетичних позицій.*

“Помилка як злочин, наука як ідеологія, неправильне положення про об’єкт як показник (начебто) шкідливого ставлення суб’єкта. Ідеологічний бік знань. Відвертість буття і розвінчання тих, хто пізнає” [Там само, с. 421]. Теорію життєвого шляху С. Л. Рубінштейна варто уточнити ще раз: *і на долі, і на думках людини позначається ідеологія суспільства; зовнішнє украй небайдуже переломлюється через внутрішнє; людина, яка стає на шлях пізнання, примножує власний смуток.*

Далі “сум’яття почуттів. Великий перелом. Справа життя і його завершення. Підведення підсумків ... Смерть. Ставлення до смерті. Людина. Всесвіт і Людство. Завершення – звертання до свого народу і людства” [Там само, с. 420]. *Великий перелом – це прийняття виходу на новий, позначений концепцією єдиного, засвідченого безпосередньою присутністю людини, світу, психологічний світогляд, підведення підсумків, звертання до людей, людства* (див. § 4).

Нотатки розбиті на параграфи, один називається “Етика і політика”. Розділ під такою назвою і близького змісту є у “Людині і світі”, та тут емоційно: “Особливо виділяю ставлення до Сталіна, починаючи від Єжовщини і до кінця. Мерзота і ганьба! В очах багатьох людей компрометація соціалістичного суспільства взагалі. На високому рівні розвитку соціалістичного суспільства у його провідного представника можлива така моральна деградація, таке попрання всякої моралі. Який урок!” [Там само, с. 421–422]. *Лінія виходу вченого за межі марксизму пролягає через його серце. Абстрактно-логічне* (див. зноску 19) *має психологічне підґрунтя. Й тут же позиція: “Важливість зняття основної антитези сталінського періоду: колективність, ідейна спільність зі збереженням критичної думки індивіда, його ініціативи і відповідальності” [Там само, с. 422]. Вихід за межі марксизму відбувається і через онтологію, і через етику. “Людина і світ” не випадково складається з двох частин.*

Перший період життя-творчості утримує у собі прообраз майбутніх. Психологічне пізнання здійснюється в особі психолога, завдяки його внескам, і саме тому – украй небайдужим чином. Має місце єдність історичного, логічного і психологічного у становленні довершеної композиції психологічних знань.

“Теорія та історія психології, зрештою, являють собою єдиний процесуальний акт” [24, с. 828]. Психологія – історична дисципліна. *Рух-поступ висхідною* С.Л. Рубінштейна, так само, як і *рух-поступ за спіраллю* В.А. Роменця, стає тому яскравим культурним свідченням.

1. Абульханова К.О. Методологічне значення категорії суб’єкта для сучасної психології / К.О. Абульханова // Людина. Суб’єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. – К.: Либідь, 2006. – С. 37–51.

2. Маркс К. Тези про Фейєрбаха / К. Маркс // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: В 46 т. – 2-е вид. – К.: Політвидав України, 1965. – Т. 3. – С. 1–4.

3. Мусатов С.О. Світ ловив його... / С.О. Мусатов // “Argvetus – Argv nova”: В.А. Роменець. – К.: Гнозис, 2001. – С. 158–161.

4. М’ясоїд П.А. Величний поступ психологічної думки / П.А. М’ясоїд // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2. – С. 5–16.

5. М’ясоїд П.А. Вчинковий принцип і система психологічного знання / П.А. М’ясоїд // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 195–205.

6. М’ясоїд П. Гоголь: життя на перетині культур / П. М’ясоїд // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5-6. – С. 124–149.

7. М’ясоїд П.А. До функціонально-генетичного визначення вчинку / П.А. М’ясоїд // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1. – С. 88–101.

8. М’ясоїд П. Наука і практика у роботі психолога / П. М’ясоїд // Психологія і суспільство. – 2004. – № 3. – С. 5–74.

9. М’ясоїд П.А. Наукова раціональність і стилі теоретизації у психології / П.А. М’ясоїд // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3-4. – С. 41–51.

10. М’ясоїд П. “Паралелограм” Олексія Леонтєєва та основна проблема психології / П. М’ясоїд // Психологія і суспільство. – 2006. – № 1. – С. 53–95.

11. М’ясоїд П.А. Принцип доповнюваності в аналізі психологічного знання / П. М’ясоїд // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 4. – С. 73–82.

12. М’ясоїд П. Психологія розвитку як історична дисципліна (читаючи Володимира Роменця) / П. М’ясоїд // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 54–77.

13. М’ясоїд П. Психогенетична проблема і моністичний принцип у психології розвитку / П. М’ясоїд // Психологія і суспільство. – 2003. – № 3 – С. 17–78.

14. М’ясоїд П.А. Творчий діалог і теоретизування у психології / П. М’ясоїд // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 3. – С. 117–127.

15. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології / В.А. Роменець // Людина. Суб’єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. – К.: Либідь, 2006. – С. 11–36.

16. Роменець В.А. Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології / В.А. Роменець // 3 історії філософської

думки на Україні. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 104–118.

17. *Роменець В.А.* Історія психології: Навч. посібник / Володимир Андрійович Роменець – К.: Вища школа, 1978. – 439 с.

18. *Роменець В.А.* Історія психології Стародавнього світу і середніх віків: Навч. посібник / Володимир Андрійович Роменець – К.: Вища школа, 1983. – 415 с.

19. *Роменець В.А.* Історія психології епохи Відродження: Навч. посібник / Володимир Андрійович Роменець. – К.: Вища школа, 1988. – 488 с.

20. *Роменець В.А.* Історія психології XVII століття: Навч. посібник / Володимир Андрійович Роменець. – К.: Вища школа, 1990. – 365 с.

21. *Роменець В.А.* Історія психології епохи Просвітництва: Навч. посібник / Володимир Андрійович Роменець. – К.: Вища шк., 1991. – 568 с.

22. *Роменець В.А.* Історія психології XIX – початку XX століття: Навч. посібник / Володимир Андрійович Роменець. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.

23. *Роменець В.А.* Психологія творчості: Навч. посібник / Володимир Андрійович Роменець. – К.: Вища школа, 1971. – 247 с.

24. *Роменець В.А.* Історія психології XX століття: Навч. посібник / В.А. Роменець, І.В. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.

25. *Татенко В.О.* Поняття про психіку. Предмет психології як науки / В.О. Татенко // Основи психології: Підручник. – 6-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – С. 9–45.

26. *Татенко В.О.* Предмет і метод психологічної науки у суб'єктному вимірі / В.О. Роменець // “Ars vetus – Ars nova”: М.М. Бахтін. – К.: Гнозис, 1997. – С. 104–116.

27. *Татенко В.О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. – К.: Либідь, 2006. – С. 316–358.

28. *Татенко В.О.* Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології / В.О. Татенко, В.А. Роменець // Основи психології: Підручник. – 6-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – С. 161–193.

29. *Титаренко Т.* Система психології Володимира Роменця як вчинок самопізнання // Т. Титаренко // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 33–53.

30. *Ткаченко О.М.* Принципи і категорії психології / Олександр Миколайович Ткаченко. – К.: Вища школа, 1979. – 198 с.

31. *Фурман А.* Одісея української психології: між добром і злом / А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – № 2. – С. 5–11.

32. *Абульханова К.А.* О субъекте психической деятельности. Методологические проблемы психологии / Ксения Александровна Абульханова. – М.: Наука, 1973. – 288 с.

33. *Абульханова К.А.* Рецензия на книгу Шадрикова В.А. “Мир внутренней жизни человека” / К.А. Абульханова // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, № 1. – С. 132–142.

34. *Абульханова–Славская К.А.* Принцип субъекта в философско-психологической концепции С.Л. Рубинштейна / К.А. Абульханова–Славская // Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания / Отв. ред. Б.М. Ломов. – М.: Наука, 1989. – С. 10–61.

35. *Абульханова–Славская К.А.* Диалектика человеческой жизни (Соотношение философского, методологического, методологического и конкретно-научного подходов к проблеме индивида) / Ксения Александровна Абульханова–Славская. – М.: Мысль, 1977. – 224 с.

36. *Абульханова–Славская К.А.* Несколько замечаний в связи со статьей А.С. Арсеньева “О творческой судьбе С.Л. Рубинштейна” / К.А. Абульханова–Славская, А.В. Брушлинский // Развитие личности. – 1999. – № 4. – С. 12–20.

37. *Абульханова–Славская К.А.* Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения / К.А. Абульханова–Славская, А.В. Брушлинский. – М.: Наука, 1989. – 248 с.

38. *Абульханова–Славская К.А.* Комментарии / К.А. Абульханова–Славская, А.Н. Славская // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 406–426.

39. *Абульханова К.А.* Предисловие / К.А. Абульханова–Славская, А. . Славская // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 6–33.

40. *Алиев Ш.Г.* Осваивающая практика: становление, категории, реальность / Шамсутдин Гаджиевич Алиев. – Харьков: Основа, 1998. – 256 с.

41. *Анцыферова Л.И.* Принцип связи психики и деятельности и методология психологии / Л.И. Анцыферова // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1968. – С. 57–117.

42. *Анцыферова Л.И.* Психологическое содержание феномена субъекта и границы субъектно-деятельностного похода / Л.И. Анцыферова // Проблема субъекта в психологической науке. – М.: Академический проект, 2000. – С. 28–42.

43. *Арсеньев А.С.* Десять лет спустя. О творческой судьбе С.Л. Рубинштейна (философский очерк) / А.С. Арсеньев // Вопросы философии. – 1998. – № 11. – С. 43–68.

44. *Арсеньев А.О.* замечаниях К.А. Абульхановой–Славской и А.В. Брушлинского в связи с моей статьей “Десять лет спустя. О творческой судьбе С.Л. Рубинштейна” / А. Арсеньев // Развитие личности. – 1999. – № 4. – С. 21–32.

45. *Арсеньев А.С.* Размышления о работе С.Л. Рубинштейна “Человек и мир” / А.С. Арсеньев // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 130–172.

46. *Биография С.Л. Рубинштейна* // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 34–42.

47. *Бреусенко А.А.* Развитие поступового принципа в “Истории психологии” В.А. Роменца / А.А. Бреусенко // “Ars vetus – Ars nova”: В.А. Роменець. – К.: Гнозис, 2001. – С. 64–79.

48. *Брушлинский А.В.* Деятельностный подход и психологическая наука / А.В. Брушлинский // Вопросы философии. – 2001. – № 2. – С. 89–95.

49. *Брушлинский А.В.* Деятельность и опосредствование / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 6. – С. 118–126.

50. *Брушлинский А.В.* Зона ближайшего развития и проблема субъекта деятельности / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 3. – С. 17–27.

51. *Брушлинский А.В.* О соотношении биологического и социального в развитии личности / А.В. Брушлинский // Теоретические проблемы психологии личности. – М.: Наука, 1974. – С. 83–121.

52. *Брушлинский А.В.* Принцип детерминизма в трудах С.Л. Рубинштейна / А.В. Брушлинский // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С. 66–73.

53. *Брушлинский А.В.* Проблема субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение: Избранные психологические труды. – М. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – С. 13–29.

54. *Брушлинский А.В.* Психология субъекта (страницы

последней книги) / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 2. – С. 7–14.

55. Брушлинский А.В. С.Л. Рубинштейн – основоположник деятельностного подхода в психологической науке / А.В. Брушлинский // Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания. – М.: Наука, 1989. – С. 61–102.

56. Брушлинский А.В. Самая читаемая отечественная книга по психологии: триумф, трагедия, парадоксы // А.В. Брушлинский // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 6. – С. 5–13.

57. Будилова Е.А. О взаимосвязи теории и истории психологии / Е.А. Будилова // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 153–189.

58. Будилова Е.А. Философские проблемы в советской психологии / Елена Александровна Будилова. – М.: Наука, 1972. – 336 с.

59. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 291–436.

60. Выготский Л.С. История развития высших психических функций / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – С. 5–328.

61. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.

62. Выготский Л.С. Социалистическая переделка человека / Л.С. Выготский // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 4. – С. 142–148.

63. Грэхэм Л.Р. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе / Лорен Р. Грэхэм [Пер. с англ.] – М.: Политиздат, 1991. – 480 с.

64. Гусельцева М.С. Методологические кризисы и типы рациональности в психологии / М.С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2006. – № 1. – С. 3–15.

65. Ждан А.Н. С.Л. Рубинштейн и Московский университет / А.Н. Ждан // Вест. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1989. – С. 3–12.

66. Журавлев А.Л. Основные тенденции развития психологических исследований в Институте психологии РАН / А.Л. Журавлев // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, № 6. – С. 5–18.

67. Завершнева Е.Ю. Принципы неопределенности и дополнителности в квантовой механике и психологии: проблема методологических заимствований / Е.Ю. Завершнева // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 2001. – № 4. – С. 67–77. 2002. – № 1. – С. 75–80.

68. Зинченко В.П. Теоретический мир психологии / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2003. – № 5. – С. 3–17.

69. Зинченко В.П. Толерантность к неопределенности / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2007. – № 6. – С. 3–20.

70. Знаков В.В. Психология субъекта и человеческого бытия / В.В. Знаков // Субъект, личность и психология человеческого бытия. – М.: Институт психологии РАН, 2005. – С. 9–44.

71. Кудрявцев В.Т. Субъект деятельности в онтогенезе / В.Т. Кудрявцев, Г.К. Уразалиева // Вопросы психологии. – 2001. – № 4. – С. 14–30.

72. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун [Пер. с англ.] – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.

73. Леонтьев А.А. Алексей Николаевич Леонтьев рассказывает о себе / А.А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2003. – № 2. – С. 33–42.

74. Леонтьев А.А. Л.С. Выготский / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М.: Просвещение, 1990. – 158 с.

75. Леонтьев А.А. Комментарий / А.А. Леонтьев, Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 4. – С. 150–151, 155–157.

76. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–231.

77. Леонтьев А.Н. Материалы о сознании / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Философия и психология. Из научного наследия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – С. 26–48.

78. Леонтьев А.Н. О книге С.Л. Рубинштейна “Основы общей психологии”. Материалы к дискуссии / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Философия психологии. Из научного наследия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – С. 226–228.

79. Леонтьев А.Н. Учение о среде в педологических работах Л.С. Выготского (критическое исследование) / А.Н. Леонтьев // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 108–124.

80. Леонтьев Д.А. Психология смысла: Природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 486 с.

81. Ломов Б.Ф. Предисловие / Б.Ф. Ломов // Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания. – М.: Наука, 1989. – С. 5–8.

82. Мазилков В.А. Методологические проблемы в психологии в начале XXI века / В.А. Мазилков // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 1. – С. 23–34.

83. Марисова Л.И. Памяти В.А. Роменца / Л.И. Марисова // “Ars vetus – Ars nova”: В.А. Роменец. – К.: Гнозис, 2001. – С. 153–155.

84. Мясоид П.А. Значение и смысл “параллелограмма Леонтьева” // Психология перед вызовом будущего / П.А. Мясоид // Материалы научн. конф., приуроченной 40-летию факультета психологии МГУ, 23–24 ноября, 2006 г. – М.: Изд-во Моск. ун-та. 2006. – С. 48–50.

85. Мясоид П.А. “Параллелограмм” А.Н. Леонтьева, “генетический закон” Л.С. Выготского и традиция научной школы / П.А. Мясоид // Вопросы психологии. – 2003. – № 2. – С. 105–117.

86. Мясоид П.А. Психология в аспекте типов научной рациональности / П.А. Мясоид // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 3–17.

87. Мясоид П.А. О психологическом знании и познании, Или что мы хотим от психологии? / П.А. Мясоид // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 139–145.

88. Мясоид П.А. Системно-деятельностный подход в психологии развития / П.А. Мясоид // Вопросы психологии. – 1999. – № 5. – С. 90–100.

89. Петровский А.В. История советской психологии. Формирование основ психологической науки / Артур Владимирович Петровский. – М.: Просвещение, 1967. – 367 с.

90. Петровский В.А. Очерк теории свободной причинности / В.А. Петровский // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М.: Смысл, 1997. – С. 124–144.

91. Поппер К. Логика и рост научного познания. Избранные работы / Карл Поппер [Пер. с англ.] – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.

92. Психология и марксизм (“круглый стол”) // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 1. – С. 3–17.

93. Психология и новые идеалы научности // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 3–42.

94. Роменец В. А. Жизнь и смерть в научном и религиозном

истолковании / Владимир Андреевич Роменец. – К.: Здоров'я, 1989. – 191 с.

95. *Роменец В.А.* О научной, педагогической и общественной деятельности С.Л. Рубинштейна на Украине / В.А. Роменец // Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания. – М.: Наука, 1989. – С. 103–113.

96. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 43–280.

97. *Рубинштейн С.Л.* Дневники. О философии и философе (автобиографический портрет ученого) / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 482–488.

98. *Рубинштейн С.Л.* Из научного наследия / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1979. – № 5. – С. 141–150.

99. *Рубинштейн С.Л.* История создания книги “Человек и мир” / С.Л. Рубинштейн // Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания. – М.: Наука, 1989. – С. 413–423 с.

100. *Рубинштейн С.Л.* Николай Николаевич Ланге / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 452–457.

101. *Рубинштейн С.Л.* О мышлении и путях его исследования / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 148 с.

102. *Рубинштейн С.Л.* О философских основах психологии (Ранние рукописи К. Маркса и проблемы психологии) / С. Л. Рубинштейн // Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 47–67.

103. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии: в 2-х т. / Сергей Леонидович Рубинштейн – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1. – 320 с. Т. 2 – 328 с.

104. *Рубинштейн С.Л.* Основы психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М.: Учпедгиз, 1935. – 486 с.

105. *Рубинштейн С.Л.* Принцип детерминизма и психологическая теория мышления / С.Л. Рубинштейн // Психологическая наука в СССР: в 2 т. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – Т. 1. – С. 315–356.

106. *Рубинштейн С.Л.* Принцип творческой самостоятельности (к философским вопросам современной педагогики) / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1986. – № 4. – С. 101–107.

107. *Рубинштейн С.Л.* Принципы и пути развития психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 354 с.

108. *Рубинштейн С.Л.* Проблема способностей и вопросы психологической теории / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 220–235.

109. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы психологии в трудах Карла Маркса / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 19–46.

110. *Рубинштейн С.Л.* Теоретические вопросы психологии и проблема личности / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 241–252.

111. *Рубинштейн С.Л.* Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 281–426.

112. *Сергиенко Е.А.* Ранее когнитивное развитие: Новый взгляд / Елена Александровна Сергиенко. – М.: Изд-во Института психологии РАН, 2006. – 464 с.

113. *Славская К.А.* Мысль в действии (Психология мышления) / Ксения Александровна Славская. – М.: Политиздат, 1968. – 207 с.

114. *Слободчиков В.И.* Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школьная пресса, 2000. – 416 с.

115. *Смирнов А.А.* Развитие и современное состояние психологической науки в СССР / Анатолий Александрович Смирнов. – М.: Педагогика, 1975. – 352 с.

116. *Смирнов С.Д.* Методологический плюрализм и предмет психологии / С.Д. Смирнов // Вопросы психологии. – 2005. – № 4. – С. 3–8.

117. Список научных трудов С.Л. Рубинштейна // Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 2. – С. 284–286.

118. Страницы истории: о том, как был уволен С.Л. Рубинштейн (из архива МГУ) // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С. 73–101. – № 5. – С. 56–63.

119. *Степин В.С.* Теоретическое знание: Структура, история, эволюция / Вячеслав Семенович Степин. – М.: “Прогресс – Традиция”, 2000. – 744 с.

120. *Татенко В.А.* Субъект психической активности: поиск новой парадигмы / В.А. Татенко // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 23–34.

121. Траурный митинг в мемориальном зале Президиума РАН 5 февраля 2002 г. Соболезнования // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. № 3. – С. 3–15.

122. *Чудновский В.Э.* К проблеме соотношения “внешнего” и “внутреннего” в психологии / В.Э. Чудновский // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 5. – С. 3–12.

123. *Шадриков В.Д.* Мир внутренней жизни человека / Владимир Дмитриевич Шадриков. – М.: Университетская книга – Логос, 2006. – 392 с.

124. *Шорохова Е.В.* Принцип детерминизма в психологии / Е.В. Шорохова // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1968. – С. 9–56.

125. *Щедрина Е.В.* К 50-летию журнала “Вопросы психологии” / Е.В. Щедрина // Вопросы психологии. – 2005. – № 2. – С. 3–6. № 3. – С. 144–145.

126. *Юревич А.В.* Методологический либерализм в психологии / А.В. Юревич // Вопросы психологии. – 2001. – № 5. – С. 3–18.

127. *Ярошевский М.Г.* Без истории пуста методология / М.Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1995. – № 4. – С. 141–146.

128. *Ярошевский М.Г.* История психологии / Михаил Гаврилович Ярошевский. – 3 изд. перераб. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

129. *Ярошевский М.Г.* Оппонентный круг и научное открытие / М.Г. Ярошевский // Вопросы философии. – 1983. – № 10. – С. 49–62.

130. *Ярошевский М.Г.* Специфика детерминации психических процессов / М.Г. Ярошевский // Вопросы философии. – 1972. – № 1. – С. 94–106.